ΤΑ ΑΙΤΙΑ

ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ

ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΛΟΓΟΣ

ΑΠΑΓΓΕΛΘΕΙΣ ΕΝ ΤΗΙ ΜΕΓΑΛΗΙ ΑΙΘΟΥΣΗΙ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΤΗΙ 10 ΜΑΡΤΙΟΥ 1891

ΥΠΟ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΙΣΤΡΙΩΤΟΥ

ΠΑΡΑΛΑΜΒΑΝΟΝΤΟΣ ΤΗΝ ΠΡΥΤΑΝΕΙΑΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ Π. Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ
1891

ΤΑ ΑΙΤΙΑ

ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ

ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Φιλόμουσος ὁμήγυρις,

Ὄντως θεία τις ἦτο ἡ ἔμπνευσις καὶ ὑψηλὴ ἡ τοῦ ἔθνους ἔξαρσις, ὅτι τοῦτο τὸν καλλίνικον ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγωνισάμενον, πολιτείαν ἐλευθέραν ἱδρυσάμενον καὶ μόλις τὰ νικηφόρα αὐτοῦ ὅπλα ἀποθέμενον δὲν μετῆλθε πλουτοποιὰ καὶ κερδαλέα ἐπιτηδεύματα, οὐδὲ ἐτράπη τὴν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν εἰς τὴν πλήρωσιν τῶν βιωτικῶν ἀναγκῶν καὶ τοῦ βίου τὴν εὐμάρειαν, ἀλλὰ μετὰ τῆς ἰταμότητος, μεθ' ἧς διὰ ῥοπάλων ἐν τῇ ξηρᾷ καὶ διὰ δαυλῶν ἐν τῇ θαλάσσῃ ἔτυψε κατὰ κόρρης τὸν ἡγήτορα ὁλοκλήρου κοσμοκρατορίας, μετὰ τῆς αὐτῆς, λέγω, ἰταμότητος καίπερ πειναλέον καὶ ῥιγοῦν εἰσῆλθεν εἰς τὰ πολυτελῆ τῶν ἰδεῶν μέγαρα, εἰς ἃ ἄλλοι λαοὶ κεκορεσμένοι καὶ ἐν πολυτελέσι σισύραις ἐγκεκορδυλημένοι εἰσέρχονται. Ἡ τολμηρὰ αὕτη τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους εἴσοδος δὲν ἐλέγχει τοῦ ἤθους προπέτειαν, ἀλλ' ἐξηγεῖται ἐκ τῶν ὑψηλῶν τοῦ πατρὸς πρὸς τὰ τέκνα δικαιωμάτων. Τίς πατὴρ ναυαγὸς αἰδεῖται νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὰ μέγαρα τῶν θυγατέρων αὐτοῦ; Τίς πένης γεν-

νήτωρ εὐλαβεῖται νὰ αἰτήσῃ τροφεῖα παρὰ τῶν ἑαυτοῦ τέκνων; Αἱ ἰδέαι περιεβάλοντο μὲν ἡγεμονικὴν πορφύραν καὶ ἐγένοντο ὑψίθρονοι, ἀλλ' εἶναι σεμναὶ Ἑλληνίδες, εἶναι αἰδήμονες θυγατέρες τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὅστις ἐναυάγησεν ἐν τῷ ὠκεανῷ τῶν αἰώνων, ἐμωλωπίσθη ἐν τοῖς βράχοις τῆς δουλοσύνης, ἐγκατελείφθη ὑπὸ τῆς σκληρᾶς τῶν οὐριοδρομούντων πλωτήρων ἀδιαφορίας, δὲν εὗρεν ἄλλον ὁδηγὸν σωτῆρα ἢ τὸν πολικὸν τῆς θρησκείας ἀστέρα καὶ δὲν διέπλευσε τὰ ἄγρια καὶ παφλάζοντα τοῦ πελάγους κύματα διὰ τριήρους, ἀλλὰ διὰ τῆς σχεδίας ἐθνικοῦ ἐνθουσιασμοῦ ἐξαρθέντος μέχρι μανίας.

Τὸ ἑλλληνικὸν λοιπὸν γένος εὐθὺς μετὰ τὴν γένεσιν αὐτοῦ δὲν ἔκτισε μύλους πρὸς διατροφὴν αὐτοῦ, ἀλλὰ σχολεῖα, δὲν ἵδρυσε μεγάλα ἱστουργεῖα, ὅπως καλύψῃ τὴν γυμνότητα αὐτοῦ, ἀλλὰ γυμνάσια καὶ δὲν συνέστησε Πλουτακαδημείας, ἀλλὰ Πανεπιστήμιον. Ἡ τοιαύτη τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος τροπὴ ἔχει ἴσως πολλοὺς τοὺς ἐπικριτάς, ἀλλ' αἱ ἐπικρίσεις τούτων παραγνωρίζουσιν οὐχὶ πόρρω ἀφεστώσας ἐθνικὰς περιστάσεις. Βεβαίως παρ' ἄλλοις λαοῖς προηγοῦνται τὰ ὑλικὰ καὶ ἀκολουθεῖ ἡ τῆς διανοίας ἀνάπτυξις. Ἀλλ' οἱ Τουρκομάχοι ἦσαν ἔργῳ ἄκροι ἰδεολόγοι καὶ τὸν πολύδακρυν ἐκεῖνον ἀγῶνα ἤραντο οὐχὶ χάριν εὐζωΐας καὶ ῥαστώνης, ἀλλὰ καὶ τὰ βαρυτιμότατα ὑλικὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ φίλτατα προσήνεγκον θυσίαν ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τῶν ἰδεῶν. Οἱ τοιοῦτοι λοιπὸν ἀφιλοσόφητοι μὲν ἐν τῇ θεωρίᾳ ἄνδρες, φιλόσοφοι δὲ ἐν τῇ πράξει ἤθελον ὑβρίσει τὸν ἑαυτῶν ἀγῶνα, ἂν τὴν ἐλευθερίαν αὐτῶν διὰ βαρυτίμων θυσιῶν κτησάμενοι μετεχειρίζοντο ταύτην, ὅπως παχυνθῶσι καὶ τύχωσιν εὐρυτέρων τοῦ βίου ἀπολαύσεων. Οὗτοι ἐν ταῖς ταλαιπωρίαις τοῦ ἀγῶνος ἐγένοντο καταφρονηταὶ τῶν ἡδονῶν καὶ μόνον ὑπὸ τῶν ἰδεῶν ἠδύναντο νὰ θερμανθῶσιν. Πρὸς δὲ πολιτειακαὶ ἀνάγκαι ἐξε-

βίασαν τὴν τοιαύτην τροπὴν τῆς ἑλληνικῆς διανοίας. Τὸ ἔθνος ἐλευθερωθὲν καὶ τὴν διοίκησιν τῶν ἑαυτοῦ πραγμάτων ἀναλαβὸν αἴφνης κατεῖδεν, ὅτι οἱ ἐλεύθεροι δέονται πνευματικῆς τροφῆς, ἧς τὴν ἔλλειψιν οἱ τέως δοῦλοι δὲν κατενόουν ἐν πάσῃ τῇ σπουδαιότητι. Τότε τὰ μὲν βιοποριστικὰ ἐπιτηδεύματα, καίπερ ἀτελῆ ὄντα καὶ χειρωνακτικῶς διεξαγόμενα, ὅμως διὰ τὴν τοῦ βίου λιτότητα καὶ τὴν ἀτελεστάτην πρὸς τὰ βιομηχανικὰ κέντρα ἐπιμιξίαν ἠδύναντο καὶ ἐν τῇ ἀτελείᾳ αὐτῶν νὰ ἐξακολουθῶσιν ὑφιστάμενα, ἡ διοίκησις ὅμως τοῦ κράτους εὐθὺς μετὰ τὴν ἀναγέννησιν ἐδεῖτο ἀνεπτυγμένων λειτουργῶν καὶ αἱ παντοειδεῖς σχέσεις τῶν κατοίκων συγκρουόμεναι, ὡς συμβαίνει ἐν ἐλευθέρᾳ πολιτείᾳ, εἶχον ἀνάγκην ἀναπόδραστον ἐπιστημόνων κριτῶν. Πρὸς δὲ ἡ φιλοσοφικῶς διηρθρωμένη καὶ ἀκριβεστάτη ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐν τῷ ῥεύματι τοῦ χρόνου τριβεῖσα καὶ τὸν πλοῦτον καὶ τὸ κάλλος αὐτῆς ἀποβαλοῦσα κατέστη ἀνεπαρκὴς πρὸς δήλωσιν τοῦ ὁσημέραι εὐρυνομένου κύκλου τῶν ἰδεῶν.

Διὰ ταῦτα ἡ ἵδρυσις τοῦ Πανεπιστημίου δὲν ἦτο πρόωρος, ἀλλ' ἀναγκαία συμπλήρωσις τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ ὅρος ἀναπόδραστος τῆς πνευματικῆς τοῦ ἔθνους ὑπάρξεως. Τὸ ὑψηλὸν τόδε τῶν ἰδεῶν τέμενος δὲν ἀνήγειρε βασιλικὴ μεγαλοδωρία, οὐδ' ἀνίδρυσε κυβερνητικὸς ἐπικαταλογισμός, ἀλλ' οἱ πόθοι καὶ ὁ ὀργασμὸς τοῦ ὅλου ἑλληνικοῦ καὶ τοὺς ἀστραβεῖς ἐκείνους κίονας, οὓς ἐν τοῖς προπυλαίοις τῶνδε τῶν μεγάρων γηθοσύνως ὁρῶμεν, ἐστερέωσεν ὁ ἰσχυρὸς βραχίων τοῦ γέροντος τῆς Πελοποννήσου, ὅστις ἔχαιρε περισυλλέγων ἐράνους, ὅπως ἐπιθέσῃ κορωνίδα ἐν τοῖς ἀγῶσιν αὐτοῦ. Ὅπου δὲ τῶν ἀπεράντων ἑλληνικῶν χωρῶν ὑπῆρχε φωτεινὴ τοῦ πνεύματος ἀκτίς, ὅπου τῶν ἀπείρων Ἑλληνίδων ἀποικιῶν ἔλαμπε σπινθὴρ τῆς διανοίας, ἐν τῷ ἱερῷ τῷδε χώρῳ συνεκεντρώθησαν

καὶ διὰ τῆς συγκεντρώσεως ὡς ἐν ἑστίᾳ ἀπετέλεσαν σελασφόρον πυρσὸν τὴν ὅλην Ἀνατολὴν κατασελαγίσαντα. Οἱ μεγάλοι ἐκεῖνοι τοῦ γένους διδάσκαλοι ἐν τῷ βραχεῖ χρόνῳ ὀλίγων δεκαετηρίδων τοὺς παῖδας τῶν μαχητῶν, τῶν γεωργῶν καὶ τῶν ποιμένων μετεμόρφωσαν εἰς παντοειδεῖς λογίους, οἵτινες οὐ μόνον τὰς πολιτειακὰς καὶ κοινωνικὰς καὶ καθ' ὅλου τὰς πνευματικὰς τοῦ ἔθνους ἀνάγκας ἐξυπηρέτησαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς μάλιστα ἀφεστώσας ἑλληνικὰς κοινότητας διασκεδασθέντες ἐκραταίωσαν τοὺς συγγενικοὺς δεσμοὺς τοὺς συνδέοντας τοὺς ἀποίκους μετὰ τῆς μητροπόλεως.

Ἐάν τις τὰς ὑπηρεσίας τοῦ καθιδρύματος τοῦδε ὑποτιμᾷ, δὲν εἶναι δύσκολον νὰ κατίδῃ τὴν πλάνην αὐτοῦ διὰ τῆς ἄρσεως τούτου. Ὑποτεθείσθω, ὅτι τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, τό τε δοῦλον καὶ τὸ ἐλεύθερον, ἐστερεῖτο Πανεπιστημίου. Τούτου ἀρθέντος τὸ μὲν θρησκευτικὸν αἴσθημα καὶ ἐν ἐλευθέρᾳ πολιτείᾳ ἤθελεν ἐξαμβλωθῇ εἰς δεισιδαιμονίαν, ἡ ὑγεία τοῦ ἔθνους ἤθελε παραδοθῇ εἰς αὐτοσχεδίους θεραπευτάς, ἡ δικαιοσύνη εἰς αὐτογνώμονας κριτάς, ἡ γλῶσσα ἤθελεν ἐξελεγχθῇ ἀνεπαρκὴς πρὸς δήλωσιν ὑψηλοτέρων ἰδεῶν καὶ εὐγενεστέρων αἰσθημάτων καὶ σύμπαν τὸ δοῦλον ἑλληνικὸν ἤθελε γείνει ἕρμαιον τοῦ πρώτου λαοπλάνου καὶ πολιτικοῦ κερδοσκόπου. Βεβαίως ἐν τῷ ἱδρύματι τῷδε ἐλλείψεις ὑπάρχουσιν, ἀλλὰ ταύτας θέλει πληρώσει ὁ χρόνος καὶ ὁ ἀκραιφνὴς τοῦ ἔθνους ζῆλος. Ἐν τῷ παρόντι ἡμεῖς γε δύο τινὰ εὐχόμεθα, πρῶτον, ἵνα ἡ καρδία συνδεθῇ στενώτερον τῇ διανοίᾳ καὶ δεύτερον, ἵνα τὸ Πανεπιστήμιον ἀναλάβῃ τὴν τοῦ ὅλου ἔθνους ἀνατροφὴν καὶ διαπαιδαγώγησιν. Καὶ τὰ δύο ταῦτα ἔν τινι μέτρῳ γίνονται, ἀλλ' ἐπιθυμοῦμεν, ὅπως ἡ ἐνέργεια ᾖ δραστηριωτέρα καὶ τελῆται μετ' ἐπικαταλογισμοῦ.

Εὐχόμεθα λοιπόν, ἵνα ἡ διδασκαλία γίνηται οὕτως, ὥστε,

ἐφ' ὅσον ἡ διάνοια εὐρύνεται καὶ ἐξαίρεται, κατ' εὐθὺν λόγον καὶ ἡ καρδία νὰ ἐξευγενίζηται καὶ τὰ αἰσθήματα νὰ λεπτύνωνται. Τὸ Πανεπιστήμιον ὄντως διαπαιδαγωγεῖ τὸ ὅλον ἔθνος διὰ τῶν ἐπιστημῶν, ἀλλ' ὑπάρχουσι καὶ ἄλλαι μέθοδοι, ὧν χρῆσις μέχρι τοῦδε δὲν ἐγένετο. Καὶ αὐτοὶ οἱ πρυτανικοὶ λόγοι τοῦ ὑψηλοῦ τούτου προβλήματος τὴν λύσιν δύνανται νὰ ἔχωσιν ὡς ὑπόθεσιν, ὅπερ τύχῃ ἀγαθῇ ἤρξατο γινόμενον. Πρότερον οἱ πρυτάνεις ὡς ὑποθέσεις τῶν λόγων αὐτῶν ἐλάμβανον εἰδικὰ ζητήματα τῆς ἐπιστήμης αὐτῶν, ἅπερ μετὰ πολυμαθείας ἐπραγματεύοντο. Ἀφ' ὅτου ὅμως τὰ ἐπιστημονικὰ συγγράμματα ἐπολλαπλασιάσθησαν, οἱ πρυτάνεις ἥψαντο καὶ γενικωτέρων ζητημάτων. Καὶ ἡμῖν φαίνεται, ὅτι τοιοῦτοι γενικοὶ λόγοι ἁρμόζουσιν εἰς τόδε τὸ βῆμα, ὅπερ ὡς ἀκροατὰς ὑποτίθησιν οὐχὶ εἰδικὰς τάξεις ἐπιστημόνων, ἀλλὰ τὸ ὅλον ἑλληνικόν, ὅπερ δὲν περικλείεται ἐν τοῖς στενοῖς πολιτειακοῖς ὁρίοις.

Καὶ ἡμεῖς τοὺς συναδέλφους διὰ τὴν ἐκλογὴν εὐχαριστήσαντες, τῇ κυβερνήσει καὶ τῷ ἀντιβασιλεύσαντι Διαδόχῳ διὰ τὴν κύρωσιν τῆς ἐκλογῆς τὰ εὐχαριστήρια εἰπόντες προτιθέμεθα νὰ ἐξετάσωμεν Τὰ αἴτια τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ νεωτέρου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ ἔθνος μετὰ τὴν ἀναγέννησιν αὐτοῦ ὤφειλεν, ὡς νομίζομεν, νὰ μελετήσῃ, τίνα ἆρά γε ἦσαν τὰ αἴτια, ἅτινα τοὺς ἡμετέρους προγόνους ἔταξαν ἐν τῇ ὑψηλῇ τοῦ παγκοσμίου πολιτισμοῦ κορυφῇ. Ἆρά γε τὰ αἴτια ταῦτα ἐξακολουθοῦσιν ὑφιστάμενα καὶ δρῶντα ἢ τὸ παράπαν ἠλλοιώθησαν; Ἂν μὲν συμβαίνῃ τὸ πρῶτον, αἱ ἐλπίδες ἡμῶν περὶ ἀναπτύξεως νεωτέρου ἐθνικοῦ βίου εἶναι μεγάλαι καὶ γλυκεῖαι, ἂν δὲ τὰ αἴτια ἐκεῖνα ἠλλοιώθησαν ἢ τὸ παράπαν ἐξέλιπον, ἡ νεωτέρα Ἑλλὰς δύναται μὲν νὰ εὐρύνῃ ἐπὶ πολὺ τὰ ἑαυτῆς

ὅρια, ὅμως μένει ἀμφίβολον, ἂν μέλλῃ ποτὲ νὰ διαδραματίσῃ περιφανὲς πρόσωπον ἐν τῇ παγκοσμίῳ τοῦ πολιτισμοῦ ἱστορίᾳ. Διότι ἐλλείπουσι τὰ αἴτια ἐκεῖνα τὰ ἀναδείξαντα τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας φυλὴν προνομιοῦχον. Ἆρά γε μετὰ τὴν ἀναγέννησιν ἐποιήσαμεν γενναῖόν τι πρὸς διαμόρφωσιν ἐθνικοῦ βίου; Τίνος ἠμελήσαμεν; Ἆρά γε ὁ ὑλισμός, ὃν πολλοὶ ὡς πρόοδον τοῦ ἔθνους ὑπολαβόντες σεμνύνονται, δὲν ἀπειλεῖ τὴν ἐρήμωσιν τῆς πατρίδος ἡμῶν καὶ τὴν ἀπόσβεσιν πάσης ἐλπίδος; Τοῦτον ἴσως δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποδιώξωμεν, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουσι τρόποι, ὅπως μειωθῶσιν αἱ ὀλέθριαι τούτου ἐπιδράσεις; Τὰ σπουδαιότατα ταῦτα ζητήματα ἢ ἐν τῷ ὑψηλῷ τούτῳ καθιδρύματι πρέπει νὰ λυθῶσιν ἢ τοῦτο οὐδαμοῦ ἄλλοθι δύναται νὰ γείνῃ. Ἀλλ' εἶναι οὕτω μεγάλα, ὥστε μὴ τολμῶντες νὰ εἴπωμεν, ὅτι λύομεν, νομίζομεν ἱκανόν, ὅτι ταῦτα ἐγείρομεν. Πρὸς σύνταξιν δὲ τῆς πρωτοτύπου ταύτης μελέτης ἡμῶν δὲν κατεφύγομεν εἰς τὴν βοήθειαν βιβλίων καὶ βιβλιοθηκῶν διὰ τὸν ἁπλούστατον λόγον, ὅτι ἀλλοεθνεῖς δὲν εἶχον συμφέρον τοιαῦτα ζητήματα νὰ λύσωσι. Διὰ τοῦτο σχεδὸν ὁλόκληρος ἡ αὐτοσχέδιος ἡμῶν πραγματεία ἐρείδεται ἐπὶ ἀναμνήσεων τῶν μελετῶν τῆς ἀρχαιότητος καὶ ἐπὶ τῶν σπουδῶν, ἃς ἐπὶ τοῦ νεωτέρου ἡμῶν βίου ἐποιησάμεθα.

Ἴσως ἄλλοι ἄλλα αἴτια τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ ἀνευρίσκουσιν, ἡμεῖς ὅμως καταλέγομεν ἕξ, τὴν ποιότητα τῆς φυλῆς, τὴν ἰδιοφυΐαν τοῦ κλίματος, τὴν ἐπίδρασιν ἀρχαιοτέρων λαῶν, τὸν θρησκευτικόν, τὸν πολιτικὸν καὶ τὸν ἰδιωτικὸν βίον τῶν ἡμετέρων προγόνων. Ἀλλοιώσεις τινὲς ἐν τοῖς ὅροις τούτοις πάντως ἐγένοντο εἴτε ἐπὶ τὸ χεῖρον εἴτε καὶ ἐπὶ τὸ βέλτιον, δὲν εἶναι ὅμως τοιαῦται, οὐδὲ τηλικαῦται, ὥστε ἠδύναντο νὰ προαγγείλωσιν ἀπέλπιδα τοῦ ἐθνικοῦ βίου ἀνάπτυξιν, ὡς γίνεται δῆλον ἐκ τῆς ὅλης ἑπομένης παραβολῆς.

Τὴν πρώτην καὶ τὴν δευτέραν αἰτίαν ἴσως δύναταί τις νὰ ἑνώσῃ εἰς μίαν μόνην λέγων, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ φυλὴ ἐγένετο τοιαύτη ἐκ τῆς ποιότητος τοῦ κλίματος. Ἡ ἐπίδρασις τούτου ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς βεβαία, ἀλλ' εἶναι πιθανόν, ὅτι ἡ φυλὴ ἡ κατοικήσασα τὴν πατρίδα ἡμῶν ἦτο καὶ ἀρχῆθεν κατά τι ὑπέροχος, ὡς τεκμηριοῦται ἐκ τούτου, ὅτι καὶ ἄλλοι λαοὶ ἐπὶ αἰῶνας ἐνταῦθα οἰκήσαντες ἐβελτίωσαν μὲν κατά τι ἑαυτούς, ἀλλὰ δὲν ἔλαβον τὸν γνήσιον ἑλληνικὸν τύπον. Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες κατῴκησαν ἐν πᾶσι σχεδὸν τοῖς κλίμασι τοῦ ἀρχαίου γνωστοῦ κόσμου, καὶ ὅμως ἐν πᾶσι διέπρεψαν, ἐν ᾧ οἱ παροικοῦντες αὐτοῖς ἄλλοι λαοὶ διέμειναν βάρβαροι ἢ ἐπολιτίσθησαν ἐπὶ τοσοῦτον, καθ' ὅσον ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἐπ' αὐτῶν ἐπέδρασεν. Πρὸς δὲ τὰ ἀνάγλυφα καὶ τὰ ἀνακαλυπτόμενα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων κρανία διὰ τῆς ὀρθῆς μετωπικῆς γωνίας δεικνύουσι φυλὴν ἐξέχουσαν. Ἐπὶ πᾶσι τούτοις ὁ ἡρωϊκὸς αἰὼν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους παραβαλλόμενος πρὸς τοὺς ἡρωϊκοὺς αἰῶνας πάντων τῶν ἄλλων λαῶν καταφαίνεται ὑπέρτερος. Κατὰ τὸν Lessing *παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ὁ ἡρωϊσμὸς ἦτο ὡς οἱ λανθάνοντες τῶν χαλίκων σπινθῆρες, οἵτινες ἡσυχάζουσιν, ἐφ' ὅσον ἐξωτερικὴ δύναμις δὲν διεγείρει, καὶ ἀπὸ τοῦ λίθου οὔτε τὴν διαφάνειαν, οὔτε τὴν ψυχρότητα ἀφαιροῦσιν. Παρὰ δὲ τοῖς βαρβάροις ὁ ἡρωϊσμὸς ἦτο ὡς λαμπρὰ διαβιβρώσκουσα φλόξ, ἥτις πάντοτε ἐμαίνετο καὶ πᾶσα ἄλλη ἀγαθὴ ἰδιότης ἐφθείρετο, τοὐλάχιστον ἠμαυροῦτο. Ἐν τέλει παρατηροῦμεν, ὅτι καὶ ἡ μυθολογία, ἥτις ἀπεικονίζει καὶ τὰ λεπτότατα τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας αἰσθήματα καὶ τὴν εὐφυΐαν τῆς διανοίας ὡς δημιουργηθεῖσα ἐν τῇ νηπιώδει ἡλικίᾳ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ τεκμηριοῖ τὴν ἀρχῆθεν ἀγαθὴν τῆς ἡμετέρας φυλῆς ποιότητα.*

Οἱ παλαιοὶ λοιπὸν Ἕλληνες παρὰ πάντων ὁμολογοῦνται ὡς φυλὴ εὐφυεστάτη, τὴν δὲ εὐφυΐαν αὐτῶν ἐπέδειξαν ἐν τῇ γλώσσῃ, ἐν τῇ διαπλάσει τῶν μύθων, ἐν τῇ τέχνῃ, ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, ἐν τῷ βίῳ καὶ ἐν παντί, ἐξ οὗ τεκμηριοῦται ὑπεροχὴ διανοίας. Ὁ ἀπὸ σκηνῆς φιλόσοφος Εὐριπίδης καὶ ὁ ῥητορικῶς φιλοσοφήσας Ἰσοκράτης λέγουσιν, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἦσαν παῖδες θεῶν. Τὸ περὶ τούτων εἰρημένον ἰσχύει περὶ ὅλων τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες παρὰ τῆς θείας προνοίας τοσαύτης εὐνοίας ἠξιώθησαν καὶ οὕτω τῶν ἄλλων λαῶν τοῦ ἀρχαίου κόσμου διήνεγκον, ὥστε κατὰ τὸν λόγον τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου οἱ Ἕλληνες ὡμοίαζον πρὸς ἡμιθέους ἐν μέσῳ θηρίων[1]. Καὶ περὶ μὲν τῆς εὐφυΐας τῶν ἀρχαίων οὐδεμία ἀμφισβήτησις ἐγένετο, ἀμφισβητεῖται ὅμως ἡ ταὐτότης τῆς φυλῆς. Βεβαίως χείμαρροι ὀθνείου αἵματος, ὡς καὶ ἄλλοτε ἐλέγομεν, ἐν τῷ κατακλυσμῷ τῆς μετοικεσίας τῶν λαῶν καὶ ἐκ τῆς πολυομβρίας τῶν κατακτητικῶν εἰσβολῶν εἰσέρρευσαν εἰς τὴν ἁγνὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ αἵματος λεκάνην, ἀλλ' αὕτη ἐθολώθη τοσοῦτον, ὅσον θολοῦσι τὰ διαυγῆ τοῦ Αἰγαίου ὕδατα οἱ αὐτόσε μετὰ ἰλύος ἐκβάλλοντες ποταμοί, καὶ ὅσον ἡ θολὸς τῆς σηπίας μελαίνει τὰ μαρμαίροντα καὶ κρυσταλλοφανῆ τῆς Ἀμφιτρίτης βασίλεια. Ὅτι δ' ἡ ἐθνολογικὴ κρᾶσις ἦτο μικρά, ἀριδήλως μαρτυρεῖ ἡ ἐπικράτησις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἀλλὰ καὶ ἂν ἐν μείζονι μοίρᾳ ἐγένετο, κατὰ τὴν γνώμην τῶν ἐθνολογούντων αὕτη δὲν ἐπήνεγκε βλάβην τῇ ἑλληνικῇ φυλῇ, διότι ἡ τῶν ἐθνῶν σύμμιξις βελτιοῖ ταῦτα. Ὅτι δὲ ἡ θεωρία πολλὴν τὴν ἀλήθειαν ἐνέχει, τεκμηριοῦται ἐκ τούτου, ὅτι οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ἀλβανοὶ οὐ μόνον ἀπ' αἰώνων συμμίγνυνται, ἀλλὰ καὶ εὐρυτέρας μίξεως ποθοῦσι· διότι ἡ μὲν

[1]) Πλούταρχ. ἐν βίῳ Ἀλεξάνδρ. κεφ. 51.

προσδοκᾷ παρὰ τῆς ἑτέρας διανοητικὴν ἐπίρρωσιν, ἡ δὲ σωματικὴν κραταίωσιν.

Λοιπὸν τὸ ἑλληνικὸν γένος ἐν τῇ οὐσίᾳ αὐτοῦ δὲν ἠλλοιώθη σπουδαίως ἐκ τῆς ἀναμίξεως μετὰ ἀλλοεθνῶν. Διὰ ταῦτα καὶ ἐθνολόγοι καὶ περιηγηταὶ ἀνευρίσκουσι παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἕλλησι πολλὰς ἀρετὰς τῶν ἡμετέρων προγόνων. Ὄντως οὗτοι συχνάκις ἀποθαυμάζουσι τὴν ἀγχίνοιαν, τὸ εὐμαθὲς καὶ τὸ πολύτροπον τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ δυσμαθὲς καὶ μονόκωλον καὶ μονόρρυθμον ἄλλων λαῶν. Ἀλλὰ καὶ ἂν μὴ ἤρκουν αἱ ἀρεταί, ἆρά γε αἱ κακίαι τῶν ἡμετέρων προγόνων παρ' ἡμῖν τοῖς νεωτέροις Ἕλλησιν ἀνευρισκόμεναι δὲν πιστοῦσι τὴν ταὐτότητα τῆς ἡμετέρας φυλῆς; Οἱ ἡμέτεροι πρόγονοι ἦσαν φιλόπρωτοι καὶ εἶχόν τι ἐριστικὸν καὶ φιλόνεικον, ἅπερ καὶ ἐν τοῖς γράμμασιν αὐτῶν ἀπεικονίσθησαν. Ἔχομεν δὲ πεποίθησιν, ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄλλη φιλολογία ἐριστικωτέρα τῆς ἑλληνικῆς. Ἐὰν ἀναγνῷς τὴν Ἰλιάδα τοῦ Ὁμήρου, θέλεις εὑρεῖ τὸν Ἀχιλλέα ἐρίζοντα πρὸς τὸν Ἀγαμέμνονα, ἐὰν δὲ τὸν Πλάτωνα, θέλεις εὑρεῖ τὸν Σωκράτη ἀγωνιζόμενον πρὸς τοὺς σοφιστάς, ἐὰν δὲ τοὺς τραγικούς, τοὺς πάντας ἐρίζοντας πρὸς πάντας, καὶ ἐὰν τὸν Θουκυδίδην, τοὺς Πελοποννησίους πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, τοὺς ἀριστοκρατικοὺς πρὸς τοὺς δημοκρατικοὺς καί, καθ' ὅλου εἰπεῖν, τὸ ὅλον ἑλληνικὸν ὑπὸ νευρικῆς φιλονεικίας κατειλημμένον. Ὁλόκληρον τὸ μεγαλεῖον ἡ ἀρχαία Ἑλλὰς ὀφείλει τῇ ἁμίλλῃ, αὕτη ὅμως ἐκτραπεῖσα ἐγένετο φθόνος, ὅστις ἐπήνεγκε τὸν ὄλεθρον αὐτῆς. Ὁ ἐμφύλιος ἐκεῖνος σπαραγμός, ὅστις συγκρούσας καὶ καταθραύσας τὰς ἑλληνικὰς δυνάμεις ὀνομάζεται Πελοποννησιακὸς πόλεμος, δὲν ἔχει ὡς βάσιν τὸν φθόνον τῶν ἡμετέρων προγόνων; Ἀλλ' αὐταὶ αὗται αἱ ἔριδες αἱ ἐκ φθόνου συνήθως ἀπορρέ-

ουσαι ἡλίκων συμφορῶν καὶ παρ' ἡμῖν τοῖς νεωτέροις αἰτίαι ἐγένοντο! Βεβαίως ἐρίδων καὶ φιλονεικιῶν οὐδεὶς λαὸς στερεῖται, ἀλλ' ὁ ἡμέτερος λόγος εἶναι περὶ τῶν ὑπερβολῶν.

Δευτέρα αἰτία τοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων εἶναι ἡ ποιότης τοῦ ἐδάφους καὶ τοῦ κλίματος. Αὐτοὶ οἱ ἀρχαῖοι εἶχον πλήρη συνείδησιν τῆς ἐπιδράσεως τούτων ἐπὶ τοῦ ἤθους τῶν λαῶν. Ἐν τοῖς πρώτοις ὁ πατὴρ τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης Ἱπποκράτης παραβαλὼν τὴν Ἀσίαν πρὸς τὴν Εὐρώπην λέγει, ὅτι πάντα τὰ ἐν ἐκείνῃ εἶναι πολὺ καλλίονα καὶ μείζονα καὶ ἡ χώρα ἡμερωτέρα καὶ τὰ ἤθη τῶν ἀνθρώπων ἠπιώτερα καὶ εὐοργότερα τῶν ἐν τῇ Εὐρώπῃ[1]. Τὴν αἰτίαν ὁ φιλόσοφος ἰατρὸς ἀποδίδει εἰς τὴν κρᾶσιν τῶν ὡρῶν τοῦ ἔτους, δι' ἣν οἱ Ἀσιανοὶ εἶναι ἀθυμότεροι καὶ ἀπολεμώτεροι τῶν Εὐρωπαίων[2]. Διότι ἐν τῇ Ἀσίᾳ αἱ ὧραι τοῦ ἔτους δὲν ἔχουσι μεγάλας τὰς μεταβολὰς οὔτε ἐπὶ τὸ θερμόν, οὔτε ἐπὶ τὸ ψυχρόν, ἀλλ' εἶναι παραπλήσιαι. Διὰ τοῦτο οὔτε ἰσχυρὰ τοῦ σώματος μετάστασις γίνεται, οὔτε ἡ γνώμη ἐκπλήσσεται, οὔτε ἡ ὀργὴ ἐξαγριοῦται, οὔτε τὸ θυμοειδὲς γεννᾶται.

Καθ' Ἡρόδοτον[3] οἱ Ἴωνες οἱ τὸ Πανιώνιον ἱδρυσάμενοι ᾤκουν ἐν τῷ καλλίστῳ τόπῳ διά τε τὸν οὐρανὸν καὶ τὰς ὥρας τοῦ ἔτους. Ὁ Εὐριπίδης ἀποθαυμάζων τὴν διαύγειαν τῆς ἀτμοσφαίρας τοῦ Ἀττικοῦ οὐρανοῦ λέγει, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι

¹) *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων κεφ.* 71.

² *Αὐτόθι* 85.

³) *Ἡρόδοτ. I,* 142 „*Οἱ δὲ Ἴωνες οὗτοι, τῶν καὶ τὸ Πανιώνιόν ἐστι, τοῦ μὲν οὐρανοῦ καὶ τῶν ὡρέων ἐν τῷ καλλίστῳ ἐτύγχανον ἱδρυσάμενοι πόλιας πάντων ἀνθρώπων τῶν ἡμεῖς ἴδμεν· οὔτε γὰρ τὰ ἄνω αὐτῆς χωρία τὠυτὰ ποιέει τῇ Ἰωνίῃ οὔτε τὰ κάτω, οὔτε τὰ πρὸς τὴν ἠῶ οὔτε τὰ πρὸς τὴν ἑσπέρην, τὰ μὲν ὑπὸ ψυχροῦ τε καὶ ὑγροῦ πιεζόμενα, τὰ δὲ ὑπὸ τοῦ θερμοῦ τε καὶ αὐχμώδεος*„.

οὐχὶ δι' ἀέρος, ἀλλὰ διὰ λαμπροτάτου αἰθέρος περιπατοῦντες καρποῦνται κλεινοτάτης σοφίας[1]. Θέλων δὲ αἰσθητῶς νὰ δείξῃ, ὅτι ὁ δημιουργὸς τῆς διανοητικῆς τῶν Ἀθηναίων ἀναπτύξεως εἶναι ἡ σύστασις τῶν ὡρῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ, ἡ σώφρων τῶν ξηρῶν καὶ ὑγρῶν κρᾶσις, ἡ τῶν ψυχρῶν καὶ θερμῶν ἁρμονία καὶ ὁ εὖ κεκραμένος οὐρανός, ἤτοι τὸ εὔκραὲς τοῦ κλίματος, ὡς λέγομεν οἱ νεώτεροι, διεμυθολογεῖτο, ὅτι ἐν τῇ Ἀττικῇ ἡ ξανθὴ Ἁρμονία ἔτεκε τὰς ἁγνὰς ἐννέα Μούσας. Εἰς τὴν εὐφυΐαν ταύτην τοῦ κλίματος ἀφειδῶς καὶ ἀόκνως προσετέθησαν τὰ ἀγαστὰ τῆς τέχνης δῶρα. Διὰ τοῦτο ὁ μυθοπλόκος φιλόσοφος ἔλεγεν, ὅτι ἡ θεὰ τοῦ κάλλους ὕδατα ἐκ τοῦ καλλιρρόου Κηφισσοῦ ἀντλήσασα κατέπνεε τῆς χώρας δι' ἡδυπνόων αὐρῶν καὶ αὐτὴ εὐώδη στέφανον ῥόδων ἐπιθεῖσα ἔπεμπε τοὺς παρέδρους τῇ σοφίᾳ ἔρωτας, οἵτινες ἦσαν συνεργοὶ παντοίας ἀρετῆς. Καὶ ὁ Σταγειρίτης ἐν τῇ εὐρείᾳ αὐτοῦ διανοίᾳ παρετήρησεν, ὅτι τὰ ἐν τοῖς ψυχροῖς τόποις καὶ τὰ περὶ τὴν Εὐρώπην οἰκοῦντα ἔθνη εἶναι μὲν πλήρη θυμοῦ, ὅμως ἐνδεέστερα νοῦ καὶ τέχνης. Τὰ δὲ περὶ τὴν Ἀσίαν ἔθνη ἔχουσι μὲν νοῦν καὶ τέχνην, ὅμως εἶναι ἄθυμα. Τὸ δὲ γένος τῶν Ἑλλήνων, ὡς μεσεύει κατὰ τοὺς τόπους, οὕτω μετέχει ἀμφοτέρων[2]. Ἡ ὅλη δὲ ἱστορικὴ μέθοδος τοῦ Πολυβίου ἐπὶ

[1]) *Εὐριπίδ. ἐν Μηδ.* 824

Ἐρεχθεΐδαι τὸ παλαιὸν ὄλβιοι
καὶ θεῶν παῖδες μακάρων, ἱερᾶς
χώρας ἀπορθήτου τ' ἀποφερβόμενοι
κλεινοτάταν σοφίαν, ἀεὶ διὰ λαμπροτάτου
βαίνοντες ἁβρῶς αἰθέρος, ἔνθα ποθ' ἁγνὰς
ἐννέα Πιερίδας Μούσας λέγουσι
ξανθὰν Ἁρμονίαν φυτεῦσαι.

[2]) *Ἐν τοῖς Πολιτικ.* VII, 6 *"Τὰ μὲν γὰρ ἐν τοῖς ψυχροῖς τόποις ἔθνη καὶ τὰ περὶ τὴν Εὐρώπην θυμοῦ μέν ἐστι πλήρη, διανοίας δὲ ἐνδεέστερα καὶ τέχνης· διόπερ ἐλεύθερα μὲν διατελεῖ μᾶλλον, ἀπολίτευτα δὲ καὶ τῶν*

τῆς μελέτης τοῦ ἐδάφους τῆς χώρας τῶν ἱστορουμένων λαῶν στηρίζεται

Οὐ μόνον οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι, ἀλλὰ καὶ οἱ νομοθέται ἐλάμβανον ὑπ' ὄψει τὴν ποιότητα τῆς χώρας. Ὑπὸ πολλῶν πιστεύεται, ὅτι τὸ διάφορον ἦθος τῶν δύο πρωτευουσῶν τῆς ἀρχαιότητος πόλεων, τῆς Σπάρτης καὶ τῶν Ἀθηνῶν, ὀφείλεται εἰς τὴν διάφορον νομοθεσίαν τοῦ Λυκούργου καὶ τοῦ Σόλωνος. Καὶ ὅμως τοῦτο δὲν εἶναι ἀκριβές· διότι οὗτοι οὐδὲν ἄλλο ἔπραξαν ἢ ἔγραψαν τοὺς νόμους αὐτῶν κατὰ τὴν ποιότητα τῆς χώρας καὶ τὸ ἦθος τῶν πολιτῶν. Ἡ μὲν Σπάρτη ἦτο ἐκτισμένη ἐν τῇ μεσογαίᾳ, αἱ δὲ Ἀθῆναι παρὰ τῇ θαλάσσῃ. Ὁ μὲν μεσογεωτικὸς ἐμμένει ἐν ταῖς παραδόσεσι καὶ πάσῃ δυνάμει ἀποκρούει τὰ ἀλλότρια ἤθη, ὁ δὲ παρὰ τῇ θαλάσσῃ οἰκῶν εἶναι νεωτεριστὴς εὐκόλως τὰ τῶν πατέρων ἤθη ἀποβάλλων. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Πλάτων λέγει, ὅτι ἡ θάλασσα εἶναι ὄντως μάλα ἁλμυρὸν καὶ πικρὸν γειτόνημα[1]· διότι ἐμπίπλησι τὴν πόλιν ἐμπορίας καὶ χρηματισμοῦ καὶ καπηλείας καὶ ἤθη παλίμβουλα καὶ ἄπιστα ταῖς ψυχαῖς ἐντίκτει.

Ἐπειδὴ δὲ πολλοὶ ἴσως δὲν δύνανται νὰ κατανοήσωσι τὴν σχέσιν τῆς χώρας πρὸς τὴν διάνοιαν τῶν κατοίκων καὶ πρὸς τὰ γράμματα, ἐπιθυμοῦμεν διά τινων παραδειγμάτων τὴν θεωρίαν νὰ κυρώσωμεν. Σχεδὸν ἑκάστη πόλις τῆς ἀρχαιότητος, ὡς καὶ νῦν ἕκαστος δῆμος, ἀπεχωρίζετο τῆς ἑτέρας κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον δι' ὑψηλῶν ὀρέων καὶ συνηνοῦτο διὰ στενῶν,

πλησίον ἄρχειν οὐ δυνάμενα. Τὰ δὲ περὶ τὴν Ἀσίαν διανοητικὰ μὲν καὶ τεχνικὰ τὴν ψυχήν, ἄθυμα δέ· διόπερ ἀρχόμενα καὶ δουλεύοντα διατελεῖ. Τὸ δὲ τῶν Ἑλλήνων γένος, ὥσπερ μεσεύει κατὰ τοὺς τόπους, οὕτως ἀμφοῖν μετέχει· καὶ γὰρ ἔνθυμον καὶ διανοητικόν ἐστι· διόπερ ἐλεύθερόν τε διατελεῖ καὶ βέλτιστα πολιτευόμενον, καὶ δυνάμενον ἄρχειν πάντων μιᾶς τυγχάνον πολιτείας„.

[1]) Ἐν Νόμ. IV, 705

ἅπερ μόνον ὀλίγοι ἄνδρες ἠδύναντο νὰ διαφυλάξωσιν. Οὕτως ἡ ἀμυντικὴ ἑκάστης πόλεως δύναμις ἦτο μεγίστη καὶ δὲν ἦτο εὔκολον ἡ γείτων νὰ ἄρξῃ αὐτῆς. Τὸ πρᾶγμα ὅμως ἔμελλε νὰ ἦναι ὅλως ἀντίθετον, ἂν ἡ Ἑλλὰς συνίστατο ἐξ ἀπεράντων πεδιάδων. Κατὰ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἡ ἰσχυροτέρα τῶν πόλεων ἐν ἀνοικτῷ πεδίῳ ἀγωνισαμένη πρὸς τὰς γειτονικὰς καὶ τούτων κρατήσασα καὶ διὰ τῶν δυνάμεων αὐτῶν τῆς ὅλης Ἑλλάδος κυρία γενομένη ἤθελε τάχιον ἢ βράδιον ἱδρύσει ἰσχυρὰν βασιλείαν, ἢ αὐτοκρατορίαν, ὡς δὴ συνέβη ἐν τῇ Ἰταλίᾳ. Λοιπὸν ἡ ἰδιοφυΐα τῆς χώρας ἐδημιούργησε τὰς μικρὰς δημοκρατίας καὶ αὗται τὴν ῥητορικήν· διότι διὰ τοῦ εἴδους τούτου τοῦ λόγου πείθονται οἱ λαοὶ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τοῦ δήμου. Ὅτι δ' ὁ λόγος εἶναι ἀκριβής, δηλοῦται καὶ ἐκ τούτου, ὅτι καὶ ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν Ῥώμῃ ἐπαύσατο ὑπάρχουσα ἡ ῥητορικὴ κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον, καθ' ὃν καὶ ἡ δημοκρατία κατελύθη.

Πάντες θαυμάζουσι τὸ μέγα κάλλος καὶ τὸν ἄπειρον πλοῦτον τῶν ἑλληνικῶν μύθων, ὧν στεροῦνται οἱ βόρειοι τῆς Εὐρώπης λαοί. Τίς ἆρά γε εἶναι ἡ αἰτία τῆς εὐτεκνίας τῆς Ἑλληνικῆς φαντασίας; Οὐδὲν ἄλλο ἢ ἡ ποιότης τοῦ ἑλληνικοῦ οὐρανοῦ καὶ τῶν ἑλληνικῶν βράχων. Μέχρι τοῦδε ζωηρὰ φαντασία δύναται νὰ ἴδῃ τὰς εἰκόνας τῶν Ὁμηρικῶν θεῶν εἴτε διὰ τῆς μορφῆς τῶν νεφελῶν δημιουργουμένας εἴτε ἐπὶ τῶν ὀρέων ἀποτετυπωμένας. Ἐν τῷ βορρᾷ ὅμως, ἔνθα ὑπάρχουσιν ἀπέραντοι πεδιάδες καὶ ἔνθα ὁ οὐρανὸς ἄμορφος ὢν ὁμοιάζει πρὸς μέλανα πέπλον, ἡ φαντασία μένει ἀδρανὴς καὶ ἄτεκνος. Λοιπὸν οἱ Ἑλληνικοὶ μῦθοι δημιουργηθέντες ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοῦ ἐδάφους ἐγένοντο ἡ πρώτη μάζα, ἐξ ἧς ἐπλάσθησαν τὰ ἔπη τοῦ Ὁμήρου καὶ τῶν κυκλικῶν, αἱ τραγῳδίαι τῶν τραγικῶν, αἱ εἰκόνες τῶν ζωγράφων καὶ τὰ ἀγάλ-

ματα τῶν γλυπτῶν καὶ δι' ἧς ἐτράφησαν οἱ μεγάλοι τῆς ἀρχαιότητος λυρικοί. Ἐκ τῶν εἰρημένων γίνεται κατάδηλον, ὅτι ἡ ποιότης τῆς χώρας εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν δημιουργὸς τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἐν τοῖς νεωτέροις ὅμως χρόνοις ἠγέρθησαν καὶ πολέμιοι τῆς θεωρίας ταύτης τῶν ἀρχαίων, λέγοντες ὅτι, τὸ Μεξικὸν εἶναι ἐπίγειος παράδεισος, ἔχει περικαλλεῖς λίμνας, ἐξαίσια φυτὰ και λαμπροτάτας σκηνογραφίας, καὶ ὅμως ὑπὸ τὸν θεσπέσιον τοῦτον οὐρανὸν ἡ βαρύθυμος τῶν αὐτοχθόνων διάνοια ἐξεπορίσθη πάσας τὰς φρικαλεότητας ζοφερᾶς καὶ αἱμοχαροῦς θρησκοληψίας[1]· Βεβαίως τὸ κλίμα μόνον δὲν ἀρκεῖ, ἀλλ' ἀπαιτοῦνται καὶ ἄλλα συναίτια, ὡς καὶ ὁ Ἱπποκράτης παρετήρησεν, ὅτι οἱ Ἀσιανοὶ ἐγένοντο ἀνάλκιδες οὐ μόνον ἕνεκα τῶν ὡρῶν τοῦ ἔτους, ἀλλὰ καὶ ἕνεκα τοῦ πολιτεύματος, διότι ἐβασιλεύοντο, παρέχων μέγιστον τεκμήριον τοὺς ἐν τῇ Ἀσίᾳ Ἕλληνας καὶ βαρβάρους, οἵτινες αὐτόνομοι ὄντες ἦσαν μαχιμώτατοι πάντων[2]. Ἄλλοι πάλιν εἶπον, ὅτι ἡ ἀγχίνοια τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ὀφείλεται οὐχὶ τῷ κλίματι, ἀλλὰ τῷ οἴνῳ, ὃν ἐκεῖνοι ἔπινον. Ἂν ἡ θεωρία αὕτη ἦτο ἀκριβής, ἔπρεπεν οἱ οἰνόφλυγες νὰ ἦναι οἱ ἀγχινούστατοι πάντων, ὅπερ ὅμως δὲν συμβαίνει, καὶ ἔπρεπεν ὁ οἶνος νὰ ἀνακηρυχθῇ ὡς φάρμακον νοημοσύνης. Ἂν δὲ ὄντως ἦτο τοιοῦτον, ἡ νεωτέρα Ἑλλὰς ἅτε τὰς πλείστας ἀμπέλους ἔχουσα ἤθελε ταχθῇ ἐπὶ τοῦ ὑψίστου τῆς νοημοσύνης βάθρου. Ἐπειδὴ ὅμως τὰ τοιαῦτα δὲν εἶναι ἀκριβῆ, ἡ ἐπίδρασις τοῦ κλίματος δὲν δύναται σπυδαίως ν' ἀμφισβητηθῇ.

Ἀλλὰ τύχῃ ἀγαθῇ ὁ μέγας οὗτος τοῦ ἀρχαίου πολιτι-

1) *Περὶ τοῦ ζητήματος τούτου λέγει πολλὰ ὁ σοφὸς φίλος μου κ. Θερειανὸς ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ Ἀδαμάντιος Κοραῆς τόμ. I, σελ.* 279.

2) *Ἐν τῷ εἰρημένῳ συγγράμματι κεφ.* 88.

σμοῦ παράγων διατηρεῖται ἀκέραιος παρ' ἡμῖν τοῖς νεωτέροις. Σεμνὸς καὶ οὐρανογείτων ἐγείρεται ὁ Ταΰγετος, ποιητικὸς ἔτι εἶναι ὁ Παρνασὸς καὶ διασφὰξ πρόκειται τῆς Θεσσαλίας ὁ ἐπόπτης τῆς χώρας τῶν Τημενιδῶν Ὄλυμπος. Φαιδρὸς ἔτι ὑπέρκειται ὁ Ἑλληνικὸς οὐρανὸς καὶ μαρμαίρει ἡ θάλασσα, λιμένες καὶ ὅρμοι, λίμναι, ποταμοὶ καὶ χείμαρροι, πεδία καὶ καὶ ὀροπέδια, κοιλάδες καὶ μισγάγκειαι σχεδὸν οὐδεμίαν ἄλλην μεταβολὴν ὑπέστησαν ἢ ὅτι ἐν τῇ δολιχοδρομίᾳ τῶν αἰώνων ἀπέβαλον τὰς ἐπιγραφὰς αὐτῶν μέχρις ὅτου οἱ πατέρες ἡμῶν οἱ τὴν γλῶσσαν τῶν προγόνων ζηλώσαντες ταύτας ἐπανέθηκαν. Οἰκτρὰν ὅμως ἀπώλειαν ὑπέστησαν τὰ ἱερὰ τῶν θεῶν ἄλση καὶ τὰ σεμνὰ δάση τῶν ναπαίων νυμφῶν καὶ τῶν Δρυάδων ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Σύλλα μέχρι τῶν ἀπαισίων ἡμερῶν τοῦ στρατηλάτου τῆς Αἰγύπτου καὶ μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς αἰπόλων, ὅσοι χάριν μικροῦ κέρδους παραδίδουσιν εἰς τὰς παμφάγους φλόγας τοὺς βαρυτίμους τοῦ ἔθνους θησαυρούς. Ἡ ἀπὸ τῶν δασῶν ψίλωσις τῆς χώρας ἔφθειρε μὲν τὸν πλοῦτον τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἀλλ' οὐχί, ὡς νομίζομεν, καὶ τὴν διάνοιαν αὐτοῦ. Ἡ ἀρχαία, φερ' εἰπεῖν, Ἀττικὴ κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν ἀρχαίων ἦτο δενδροφορωτάτη καὶ κατὰ τὸν ἀείμνηστον Βοίκχιον οὐδεμία χώρα ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις καταρδεύεται τόσον πλουσίως, ὅσον αὕτη, ἣν νῦν ψιλὴν ὁρῶμεν. Ἀλλὰ καθ' ἡμᾶς ἡ πυκνότης τῶν δασῶν καὶ ἡ πλουσία κατάρδευσις ἐποίει τὸ κλίμα ὑγρότερον. Ἆρα ἡ ἀτμόσφαιρα, ἂν μὴ πλανώμεθα, ἦτο πυκνοτέρα καὶ ἄρα ἡμεῖς οἱ νεώτεροι Ἀθηναῖοι δικαιότερον τοῦ Εὐριπίδου δυνάμεθα νὰ σεμνυνώμεθα, ὅτι περιπατοῦμεν ἐν τῷ αἰθέρι καὶ ὅτι ὁ ἀστερόεις τῆς Ἀττικῆς οὐρανὸς νῦν ὑπέρκειται λαμπρότερος καὶ διαυγέστερος, ἢ ὅσον εἶδον τοῦτον οἱ ὀφθαλμοὶ τοῦ Σοφοκλέους καὶ τοῦ Πλάτωνος.

Κατὰ τὸν μέγαν τῆς Ἀγγλίας ἱστορικὸν Grote[1] ὑπάρχουσι τεκμήρια, ἐξ ὧν δύναταί τις νὰ εἰκάσῃ, ὅτι ἡ ἀρχαία Ἑλλὰς ἦτο πολὺ ὑγιεινοτέρα τῆς νῦν, καθ' ὅσον ἡ μὲν χώρα φιλοπονώτερον ἐγεωργεῖτο, αἱ δὲ πόλεις μετὰ μείζονος ἐπιμελείας διῳκοῦντο καὶ πλείονα εὐπορίαν ὑδάτων εἶχον. Ἡ παρατήρησις αὕτη τοῦ σοφοῦ ἱστορικοῦ εἶναι ἀκριβεστάτη, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ χρόνου τῆς συγγραφῆς τῆς ἱστορίας πολλαὶ νοσηραὶ τῆς Ἑλλάδος χῶραι ἐγένοντο ὑγιεινότεραι διὰ τῆς δενδροκομίας καὶ τῆς γεωργίας καί τινες πόλεις ἀφθονώτερα ὕδατα διωχέτευσαν καὶ ἐν τῷ μέλλοντι δυνάμεθα πλείονα νὰ ἐλπίζωμεν. Ἐν τῷ παρόντι οἱ ἐν νοσηροῖς τόποις οἰκοῦντες καταφεύγουσι κατὰ τὸ θέρος εἰς ὑψηλότερα καὶ ψυχρότερα κλίματα. Διότι ἡ Ἑλλὰς ἐν μικρῷ χώρῳ ἔχει πάντα τὰ κλίματα, ὅπερ διεγείρει τὴν ἔκπληξιν τῶν περιηγητῶν. Ὁ Gell περιηγούμενος τὴν Ἑλλάδα κατὰ μῆνα Μάρτιον εὗρεν ἐν μὲν τῇ ταπεινοτέρᾳ πεδιάδι τῆς Μεσσηνίας θέρος, ἐν δὲ τῇ Λακωνίᾳ ἔαρ καὶ ἐν τῇ Ἀρκαδίᾳ χειμῶνα. Ὀφείλομεν ὅμως νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι ἡ μηκέτι ἀναπτυχθεῖσα πολιτικὴ τοῦ ἔθνους ἀνατροφὴ δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀνέγερσιν πολυανθρώπων πόλεων. Αἱ ἀρχαῖαι Ἀθῆναι ἦσαν μὲν πόλις πολυάνθρωπος, ἀλλ' οἱ Ἀθηναῖοι κατῴκουν ἐν τοῖς ἀγροῖς, ἅπαξ δὲ ἐπὶ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου συναθροισθέντες ἐξ ἀνάγκης εἰς τὸ ἄστυ ἐφθάρησαν. Εἶναι δὲ οὐχὶ μικρὰ κακία ἡμῶν τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων, ὅτι ἐπιθυμοῦμεν νὰ βιῶμεν ὡς ἀστοὶ καὶ οὐχὶ ὡς ἀγρόται, διότι πρὸς πολλοῖς ἄλλοις κακοῖς τοῦ ἀστικοῦ βίου κατελίπομεν χώρας Ἑλληνικωτάτας ἄλλοις λαοῖς ἀγροτικωτέροις ἡμῶν. Τὰ ἐνταῦθα εἰρημένα δὲν εἶναι ἀλλότρια τῆς ἡμετέρας ὑποθέσεως, διότι ἔθνος νοσοῦν οὔτε νὰ πληθυνθῇ,

[1]) Griech. Geschichte übersetzt von Dr Theodor Fischer τόμ. I, σελ. 220.

οὔτε πολιτισμὸν νὰ ἀναπτύξῃ δύναται. Ὀρθῶς δ' οἱ Ῥωμαῖοι ἔλεγον, *menten sanam in corpore sano*. Καὶ ἄλλως ἡ ἀνθρωπίνη διάνοια ἠδύνατο νὰ πληρώσῃ τὰς ἐλλείψεις τοῦ κλίματος, ἂν εἴχομεν σοφοὺς νομοθέτας, οἵους οἱ ἀρχαῖοι. Ἡ Ἀρκαδία εἶναι χώρα ψυχρὰ καὶ ὡς τοιαύτη ἔμελλε ν' ἀναδείξῃ τοὺς κατοίκους σκαιούς, ἀλλ' οἱ νομοθέται ταύτης θέλοντες νὰ μαλάξωσι τὸ σκληρὸν καὶ αὔθαδες τῆς φύσεως διὰ νόμου εἰς πάντας ἐπέβαλον τὴν μουσικήν, ἧς ἀποσχόντες οἱ Κυναιθεῖς ἀπεθηριώθησαν[1].

Τρίτη αἰτία τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἶναι αἱ τῶν πρεσβυτέρων λαῶν γνώσεις, ἃς οἱ ἡμέτεροι πρόγονοι κατὰ τὴν παιδικὴν αὐτῶν ἡλικίαν ἐδέξαντο. Ἡ ἐπίδρασις τῶν Αἰγυπτίων, τῶν Φοινίκων καὶ ἄλλων λαῶν τῆς Ἀσίας ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων εἶναι ἀναμφισβήτητος, εἰ καὶ πολλάκις ὑπερβολικαὶ θεωρίαι περὶ τοῦ ζητήματος τούτου ἐγένοντο. Ἐνταῦθα δὲν πρόκειται νὰ δείξωμεν τὰς ὑπερβολὰς τῆς συγκριτικῆς μυθολογίας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας τέχνης· διότι ὅσον δήποτε μεγάλοι καὶ ἂν ὑποτεθῶσιν οἱ ἐκεῖθεν κομισθέντες ἐκπολιτευτικοὶ θησαυροί, πάντως εἶναι μικροί, ἂν παραβληθῶσι πρὸς τὰς πολυειδεῖς καὶ ἀπειροπληθεῖς γνώσεις τοῦ τε θεωρητικοῦ καὶ τοῦ πρακτικοῦ βίου τὰς καθ' ἑκάστην εἰσαγομένας εἰς ἡμᾶς τοὺς νεωτέρους ἐκ τῆς ἑσπερίας καὶ τῆς βορείου Εὐρώπης. Πρὸς δὲ ἡμεῖς οἱ νεώτεροι Ἕλληνες δὲν ἀντλοῦμεν γνώσεις μόνον παρὰ τῶν ἀλλοεθνῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἡμετέρας ἀρχαιότητος, ὅπερ δὲν συνέβαινε παρὰ τοῖς ἡμετέροις προγόνοις ἐν ἴσῳ μέτρῳ. Ἐκεῖνοι τὰ ἐφόδια τοῦ πνευματικοῦ αὐτῶν βίου ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας ἤντλουν ἐκ τῆς πλουσίας δεξαμενῆς τοῦ Ὁμήρου, τοῦ Ἡσιόδου καὶ τῶν κυκλικῶν

[1]) *Πολύβ.* IV, 21.

καὶ ἐθήλαζον τὸ γάλα τῆς μυθοτόκου φαντασίας τῆς ἀρχαιοτέρας Ἑλλάδος. Ἀλλ' ἡ διδασκαλία αὕτη ὁσονδήποτε πλουσία καὶ ἂν ὑποτεθῇ, εἶχέ τι μονοειδὲς καὶ μονότονον, ἂν παραβληθῇ πρὸς ὅσα ἡμεῖς μανθάνομεν παρὰ τῆς ὅλης ἀρχαιότητος. Βεβαίως ὁ τρόπος ἐκεῖνος τῆς διδασκαλίας ἕνεκα τῆς ζωηρᾶς παραστάσεως ἐγίνετο γονιμώτερος καὶ τὰ σοφὰ τῶν ἀρχαιοτέρων διδάγματα ὑπὸ τῶν ῥαψῳδῶν διαδιδόμενα εἰσήρχοντο εἰς τὴν διάνοιαν τοῦ ἔθνους ὡς ζῶσαι εἰκόνες τελειοτέρου βίου καὶ οὐχὶ ὡς ψιλοὶ τύποι φιλολογικῆς πολυπραγμοσύνης. Ἂν ὅμως μὴ ἐξετασθῇ ὁ τρόπος τῆς διδασκαλίας, ἀλλὰ μόνον ἡ οὐσία αὐτῆς (διότι περὶ αὐτῆς κατ' ἐξοχὴν πρόκειται), οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπολείπεται, ὅτι ἡμεῖς οἱ νεώτεροι ἐκ πλουσιωτέρου καὶ πολυμερεστέρου πνευματικοῦ βίου ἀντλοῦμεν διδάγματα.

Ἡ δὲ θρησκεία, ἥτις ἀπετέλει τὴν τετάρτην τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ αἰτίαν, ἄρδην κατέπεσε, καὶ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων αὐτῆς ἠγέρθη ὁ Χριστιανισμός. Οἱ θεοὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων οὐχὶ μικρὸν συνεβάλοντο πρὸς τὸν πολιτισμὸν αὐτῶν, διότι οὗτοι ἐνέπνευσαν τοὺς ἀρχαίους ποιητάς, τούτων αἱ μορφαὶ μετέβαλον τὴν ὅλην Ἑλλάδα εἰς μουσεῖον καὶ πρὸς τιμὴν τούτων ἀνηγέρθησαν ναοὶ περικαλλέστατοι. Ἐπειδὴ δὲ ἡ θρησκεία ἐκείνη διεμόρφωσε τοὺς ἀπειροπληθεῖς καὶ πολυωνύμους θεοὺς ἀνθρωποφυεῖς καὶ ἀνθρωποπαθεῖς καὶ ἐπειδὴ ἑκάστῳ θεῷ ἀπένειμεν ἰδίαν μορφήν, ἴδιον ἐπιτήδευμα καὶ ἴδια πάθη, ἦτο ἐπιτηδειοτέρα ἴσως τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅπως παρέχῃ τροφὴν ταῖς πλείσταις τῶν τεχνῶν. Πάντες οἱ Ἕλληνες ἐγίνωσκον σαφῶς τὴν μορφὴν τῶν θεῶν αὐτῶν π. χ. ὅτι ἡ μὲν Ἥρα ἦτο βοῶπις, ἡ δὲ Ἀθηνᾶ γλαυκῶπις καὶ ἡ Ἀφροδίτη κυνῶπις, ὁ δὲ Ὅμηρος θέλων νὰ ὁρίσῃ τὴν μορφὴν τοῦ Ἀγαμέμνονος λέγει, ὅτι ἡ μὲν κεφαλὴ

τούτου ὡμοίαζε πρὸς τὴν τοῦ Διός, τὰ δὲ στέρνα πρὸς τὰ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ ἡ ζώνη πρὸς τὴν τοῦ Ἄρεως. Πρὸς δὲ ἡ ἀρχαία θρησκεία παρεῖχε τοσαύτην ἐλευθερίαν τοῖς ποιηταῖς καὶ τοῖς ἄλλοις τεχνίταις, ὥστε οὗτοι οὐ μόνον ἠδύναντο νὰ εἰκονίσωσι τοὺς θεοὺς γυμνοὺς καὶ κατὰ τὸ δοκοῦν, ἀλλὰ καὶ νὰ σκώψωσιν αὐτοὺς ἐν αὐτῷ τῷ θεάτρῳ, ὡς τὸν δυστυχῆ Διόνυσον, καὶ τοῦτο πρὸ εὐσεβῶν θεατῶν, οἵτινες δὲν ὤκνουν τῷ μὲν Σωκράτει ὡς ἀσεβήσαντι νὰ δώσωσι πλήρη κωνείου κύλικα, τὸν δὲ Ἀλκιβιάδην διὰ τὴν ὑπόθεσιν τῶν Ἑρμοκοπιδῶν εἰς φυγὴν νὰ ἐξαναγκάσωσι. Τοιαύτας ἐλευθερίας ἡ φιλοσοφικὴ καὶ σεμνὴ τοῦ χριστιανισμοῦ θρησκεία οὐδόλως ἐπιτρέπει.

Ὁ ναὸς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων διαφέρει τῆς Ἐκκλησίας τῶν Χριστιανῶν, διότι ἐν ἐκείνῳ μὲν ᾤκει ὁ θεός, ᾧ ἦτο ἀφιερωμένος, ἐν ταύτῃ δὲ συνέρχονται οἱ Χριστιανοὶ πρὸς τέλεσιν λειτουργίας καὶ συνένωσιν τῶν εὐχῶν. Ἡ ἡμετέρα ἐκκλησία ὑπό τινα ἔποψιν ὁμοιάζει οὐχὶ πρὸς τὸν ἀρχαῖον ναόν, ἀλλὰ πρὸς τὸ ἀρχαῖον θέατρον, ὅπερ ἀφωρμήθη ἐκ τῆς λατρείας τοῦ θείου. Τὴν ὁμοιότητα δύνανται νὰ κυρώσωσι καὶ αὐτὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ὀνόματα π. χ. δεξιὸς καὶ ἀριστερὸς χορός, ὀκρίβας κτλ. Ὁ χριστιανισμὸς ἐπῆλθεν εἰς τὸν κόσμον ὡς θεία καὶ ὑψηλὴ ἰδέα τοὺς ἐξωτερικοὺς τῆς λατρείας τύπους δυναμένη νὰ δεχθῇ παρὰ τῶν χριστιανιζομένων λαῶν. Ἀλλ' ἐν τῷ ἀρχαίῳ θεάτρῳ ὑπῆρχε τοσαύτη ἐλευθερία, ὥστε κατ' ὀλίγον ἀπέστη τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου καὶ σχεδὸν τὰ πάντα ἐγένοντο ἀπροσδιόνυσα. Ἡ ἐκκλησία ὅμως τὰ πάντα ὁρίσασα, εὐσεβῶς ταῦτα τηροῦσα καὶ πάντα νεωτερισμὸν διακωλύουσα καθίστησιν ἄχρηστον τὴν ποίησιν. Βεβαίως ἄλλοι χριστιανικοὶ λαοὶ ἐν τῇ ἀκμῇ τοῦ θρησκευτικοῦ αὐτῶν αἰσθήματος διέπρεψαν καὶ ἐν τῇ θρησκευτικῇ ποιήσει καὶ ἐν τῇ ζωγραφικῇ, ἀλλὰ παρὰ τοῦ ἡμετέρου ἔθνους μό-

λις δύναταί τις νὰ προσδοκᾷ γενναῖόν τι, ἂν μὴ τῆς διαφθορᾶς ἐπιταθείσης καταδειχθῇ ἡ μεγάλη τοῦ Χριστιανισμοῦ σπουδαιότης καὶ ἀναλάμψῃ τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα.

Ὑπὸ ἄλλην ἔποψιν ἡ ἀρχαία θρησκεία δὲν ἦτο ἐπιτηδεία πρὸς ἔξαρσιν τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος. Ὕμνουν μὲν οἱ λυρικοὶ καὶ οἱ τραγικοὶ ποιηταὶ τὴν θείαν δικαιοσύνην, ἀλλ' ἐν ἀντιφάσει πρὸς τὴν παράδοσιν· διότι οἱ Ὁμηρικοὶ θεοὶ εἶναι οὕτως ἄδικοι καὶ πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, ὥστε σοφὸς Γερμανὸς εἶπεν, ὅτι ἂν οὗτοι ἐδικάζοντο ἐν δικαστηρίοις τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ἤθελον ῥιφθῇ, πλὴν ὀλίγων ἐντίμων ἐξαιρέσεων, εἰς τὸ δεσμωτήριον. Ἡ μὲν Ἑλληνικὴ θρησκεία ἀνήκει εἰς τὴν παιδικὴν τῶν λαῶν ἡλικίαν, ὁ δὲ Χριστιανισμὸς εἰς τὴν ἀνδρικήν. Οὗτος, καὶ ἂν ὑποτεθῇ μὴ εὐνοῶν πάσας τὰς τέχνας, ὅμως ἔχων βάσεις ἠθικὰς καὶ κολάζων τὰς ὁρμὰς τῶν ἀνθρωπίνων παθῶν περιφρουρεῖ τὴν ὕπαρξιν τῶν ἐθνῶν καὶ ἐκπολιτίζει ταῦτα κατὰ πολλοὺς ἄλλους τρόπους. Περιφανὴς τούτου ἀπόδειξις εἶναι, ὅτι τὰ χριστιανικὰ ἔθνη καὶ μακροβιώτερα εἶναι καὶ πολιτισμὸν κρείσσονα ἔχουσι πάντων τῶν λαῶν τῶν ἄλλας θρησκείας ἐχόντων.

Ὡς ἡ θρησκεία, οὕτω καὶ αἱ πολιτικαὶ περιστάσεις, αἵτινες ἀποτελοῦσι τὴν πέμπτην αἰτίαν, τὸ παράπαν μετεβλήθησαν. Ἠλλοιώθησαν δὲ οὐ μόνον αἱ ἐξωτερικαί, ἀλλὰ καὶ αἱ ἐσωτερικαί. Ἐπί τινα χρόνον ἡ ἀνάπτυξις τῶν ἀρχαίων ἐκωλύθη ὑπὸ τῆς δυνάμεως τοῦ μεγάλου βασιλέως, ὅστις δὴ καὶ ὑπεδούλωσε τοὺς Ἴωνας. Ἀλλ' ὁ ἀνταγωνισμὸς ἐκεῖνος ἔσχε ταχεῖαν τὴν κρίσιν κατὰ τὸν Θουκυδίδην διὰ δύο πεζομαχιῶν καὶ δύο ναυμαχιῶν[1]. Οὕτως ἐκεῖνοι ἀφέθησαν ἐλεύθεροι, ὅπως ἀναπτύξωσι τὰς δυνάμεις καὶ τὸν πολισμὸν αὐτῶν. Ὁ-

[1]) Θουκυδίδης I, 23

σάκις δ' ὁ μέγας βασιλεὺς ἀνεμίχθη εἰς τὰς ἑλληνικὰς ὑποθέσεις, τοῦτο συνέβη διὰ τὰς ἔριδας τῶν ἡμετέρων προγόνων καὶ τὴν ἡμαρτημένην αὐτῶν πολιτικήν. Τιμᾷ δὲ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας, ὅτι δὲν ἦσαν λαὸς κατακτητικός, ἀλλ' ἀποικιακός· Κατακτητικαὶ ἰδέαι ἐπῆλθον εἰς τὴν διάνοιαν αὐτῶν, ὅτε οἱ Πέρσαι ἐστρατεύσαντο πρὸς δούλωσιν τούτων, καὶ ἐπραγματώθησαν ἐπὶ μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἀλλὰ καὶ τότε ἐπ' ἀγαθῷ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἐν τοῖς νεωτέροις ὅμως χρόνοις οὐχὶ εἷς, ἀλλὰ πολλοὶ μεγάλοι βασιλεῖς διακωλύουσι τὴν ἀνάπτυξιν ἡμῶν, ὁσάκις αὕτη προσκρούει εἰς τὰ ὑποτιθέμενα συμφέροντα αὐτῶν. Διότι κατὰ κακὴν μοῖραν τὸ μικρὸν Ἑλληνικὸν βασίλειον ἐδημιουργήθη μὲν διὰ τῆς πολυτίμου συνεργασίας μεγάλων τῆς Εὐρώπης ἰδεολόγων, ἀλλὰ μόλις τοῦτο ἤρξατο ἀναπτυσσόμενον ἐπῆλθεν αἴφνης ἀγροῖκος ὑλισμός, ὅστις νῦν λυμαίνεται τὴν Εὐρώπην, καὶ ἡ τούτῳ στενῶς συνδεομένη φιλοκτημοσύνη, ἥτις οὐ μόνον διεκώλυσε τὸ ἔργον τῆς παλιγγενεσίας, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀσφάλειαν πλείστων ἑλληνικῶν χωρῶν ἀπειλεῖ. Εἶναι ὅμως παρήγορον, ὅτι ἡ πρόοδος τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους συμπίπτει ταῖς εὐγενεστέραις τῆς Εὐρώπης ἐποχαῖς καὶ τοῖς ἀνδράσιν ἐκείνοις, ὧν τὸ κλέος αἱ δέλτοι τῆς ἱστορίας θέλουσι διατηρήσει ἄφθιτον. Τὰ ὀνόματα φιλέλλην καὶ ἰδεολόγος, μισέλλην καὶ ὑλιστὴς δὲν διαφέρουσι πολὺ ἀλλήλων. Ὁ ὑλιστὴς ἐκεῖνος τῶν νεωτέρων χρόνων, ὅστις εἶπεν, ὅτι ὁ εἰσαγαγὼν εἰς τὴν Εὐρώπην τὰ γεώμηλα ὠφέλησε πολὺ πλέον τὸ ἀνθρώπινον γένος ἢ ὁ Ὅμηρος μετὰ τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσείας, ὁ ὑλιστής, λέγω, ἐκεῖνος καὶ οἱ ὀπαδοὶ αὐτοῦ δὲν δύνανται νὰ ἔχωσιν εὐγενῆ αἰσθήματα πρὸς λαόν, ὅστις ἠγνόησε μὲν τὴν ὕπαρξιν τῶν γεωμήλων, ἀλλὰ τὸ ὅλον ἀνθρώπινον γένος ἀπὸ τῆς βαρβάρου αὐτοῦ διαιτήσεως μέχρι μεταφυσικῶν κόσμων ἀνεβίβασεν.

Ὁπωσδήποτε εἶναι λυπηρὸς ὁ ὅρος τῆς ὑπάρξεως ἡμῶν τῶν νεωτέρων, διότι οἱ μὲν ἡμέτεροι πρόγονοι τὴν σωτηρίαν αὐτῶν εἶχον ἐν ταῖς ἰδίαις χερσίν, ἡμεῖς δὲ σῳζόμεθα ἐκ τοῦ σεβασμοῦ τῶν ἰσχυρῶν τῆς γῆς πρὸς τοὺς ἡμετέρους προγόνους, ἐκ τοῦ πόθου τῆς ἰσορροπ'ας τῶν ἀνταγωνιζομένων δυνάμεων καὶ ἐκ τοῦ φόβου ἱδρύσεως κοσμοκρατορίας. Οἱ ὅροι οὗτοι δὲν προστρίβουσι μέγα ὄνειδος εἰς τὴν ἡμετέραν ἀσφάλειαν, διότι ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις καὶ λαοὶ ἀριθμοῦντες δεκάδας ἑκατ μμυρίων τὴν ἀσφάλειαν αὐτῶν ὀφείλουσιν εἰς τὰ αὐτὰ ἢ παραπλήσια αἴτια. Ἔχομεν δὲ τὴν γνώμην, ὅτι ἡ ἐπισειομένη κοσμοκρατορία οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ μορμώ τις, διότι τὰς κοσμοκρατορίας ἀποκρούει ἡ τὴν ποικιλίαν θηρεύουσα φύσις. Ἡ ἐν τῇ κεφαλῇ τοῦ Ἀλκιβιάδου ἐπινοηθεῖσα κοσμοκρατορία δικαίως ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους ὡς νεφελοκοκκυγία διεκωμῳδήθη, ἡ τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου διήρκεσε βραχὺν χρόνον καὶ ἡ τῶν Ῥωμαίων ἐγένετο δοχεῖον, εἰς ὅ χυδαῖοι καὶ πεπολιτισμένοι λαοὶ φύρδην ἐχύθησαν, ἐνταῦθα ἐσάπησαν καὶ διὰ τοῦ μολύσματος τῆς σηπεδόνος ἐδηλητηριάσθη τὸ ὅλον ἀνθρώπινον γένος, ὅπερ ἐσώθη μόνον ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος.

Πάντως ὑπερέχομεν τῶν ἡμετέρων προγόνων κατὰ τὴν ἑνότητα. Ἐκεῖνοι διῃρημένοι κατὰ πόλεις ἐπολέμουν ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας πρὸς τοὺς ἀστυγείτονας, εἶτα δὲ κατὰ φῦλα καὶ ἡγεμονίας δεινοὺς κατ' ἀλλήλων πολέμους ἤγειραν. Οἱ Ἴωνες, οἱ Δωριεῖς καὶ οἱ Αἰολεῖς οὐ μόνον ἐμίσουν ἀλλήλους, ἀλλὰ καὶ μακροχρονίους καὶ αἱματηροὺς ἀγῶνας ἠγωνίσαντο. Βεβαίως σοφοὶ ἄνδρες, ὡς ὁ Ἰσοκράτης, συνεβούλευσαν τοῖς Ἕλλησιν, ὅπως τὰς πρὸς ἀλλήλους διαφορὰς καταλύσαντες στρέψωσι τὰ ὅπλα αὐτῶν κατὰ τῶν βαρβάρων, ἀλλ' οἱ τοιοῦτοι θεωρητικοὶ ἄνδρες δὲν εἶχον μεγάλην δύναμιν παρὰ τῷ

Ἑλληνικῷ λαῷ, ὅστις ἔρρεπε πρὸς τοὺς ἐμφυλίους σπαραγμούς. Διὰ τοῦτο καὶ ὅτε ὁ Ἀρχίδαμος πάσῃ δυνάμει ἠγωνίζετο κατὰ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, δὲν εἰσηκούσθη, ἀλλ' ἐκράτησαν οἱ πολεμοποιοὶ καὶ οἱ Ἕλληνες συνερράγησαν ἐπ' ἀλλήλοις. Ἡμεῖς ὅμως οἱ νεώτεροι Ἕλληνες οὐ μόνον ἔχομεν ἑνότητα πολιτικήν, ἀλλὰ καὶ ταύτην τιμῶμεν καὶ τὰ διεσπαρμένα τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους μέλη ποθοῦμεν νὰ ἑνώσωμεν καὶ ἡ καλουμένη μεγάλη ἰδέα ἐπὶ τοῦ πόθου τούτου ἐρείδεται. Τὴν πολιτικὴν ἡμῶν ἑνότητα ἐπιβάλλουσι μὲν αἱ κρατοῦσαι ἐν τῷ ἡμετέρῳ αἰῶνι ἰδέαι περὶ ἐθνοτήτων, ἀλλ' ἡμῖν τοῖς Ἕλλησι εἶναι καὶ πολυτιμότατον ἱστορικὸν μάθημα, ὅπερ δι' ἁδρᾶς ἀμοιβῆς ἐλάβομεν.

Καὶ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν διοίκησιν τῶν ἡμετέρων προγόνων διαφέρομεν. Ἐκεῖνοι ἐγίνωσκον τρία εἴδη πολιτεύματος καὶ τρεῖς παρεκτροπὰς τούτων, τῆς μὲν βασιλείας τὴν τυραννίδα, τῆς δὲ ἀριστοκρατίας τὴν ὀλιγαρχίαν καὶ τῆς δημοκρατίας τὴν ὀχλοκρατίαν. Ἐπὶ τῆς πατριαρχικῆς βασιλείας ἤκμασε τὸ ἔπος, ἐπὶ τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῶν στάσεων τῶν πόλεων ἀνεπτύχθη ἡ λυρικὴ ποίησις καὶ ἐπὶ τῆς δημοκρατίας τὸ δρᾶμα καὶ αἱ πλεῖσται τῶν τεχνῶν. Διὰ τοῦτο καὶ οἱ καθηγηταὶ τῶν τεχνῶν καὶ τῶν γραμμάτων τὴν δαιμονίαν ἐκείνην ἀνάπτυξιν εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο πολίτευμα ἀποδίδουσιν. Ἐπὶ Περικλέους αἱ Ἀθῆναι ἐγένοντο πρυτανεῖον σοφίας καὶ σχολὴ καλλιτεχνική· ἐνταῦθα φιλόσοφοι καὶ σοφισταί, ποιηταὶ καὶ ὑποκριταὶ συνέρρεον καὶ ἐνταῦθα παντοειδεῖς καλλιτέχναι ἀνέπτυσσον τὴν τέχνην αὐτῶν, ὡς τέκτονες, πλάσται, χαλκοτύποι, ζωγράφοι, ποικιλταί, τορευταὶ καὶ ἄλλοι πολλοί. Ἡ πολιτεία ὅμως μόνον κατὰ τὸ ὄνομα ἦτο δημοκρατική, πράγματι δὲ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχή. Ἴσως ἐντεῦθεν ὁρμώμενός τις ἠδύνατο νὰ εἴπῃ, ὅτι ἡ ἐπὶ Περικλέους ἀνάπτυ-

ξις δὲν ὀφείλεται τῇ δημοκρατίᾳ, ἀλλὰ τοῖς ταλάντοις τῶν συμμάχων καὶ τῇ καλλιτεχνικῇ τῶν Ἑλλήνων αἰσθήσει. Ταῦτα ἀναμφιβόλως συνεβάλοντο, ἀλλὰ καὶ ὁ μέγας Ἀλέξανδρος καὶ οἱ διάδοχοι αὐτοῦ διέθετον πολὺ πλείονα τάλαντα καὶ τὴν εὐφυΐαν τῶν Ἑλλήνων καὶ ὅμως δὲν ἠδυνήθησαν νὰ προσπελάσωσιν εἰς τὴν ἐπὶ Περικλέους ἀνάπτυξιν.

Ἀλλ' ἡμεῖς οἱ νεώτεροι Ἕλληνες δὲν δυνάμεθα νὰ ἱδρύσωμεν πολιτείαν, οἵα ὑπῆρχεν ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ περιφανοῦς ἐκείνου πολιτευτοῦ διὰ τὸν ἁπλούστατον λόγον, ὅτι αἱ ἀρχαῖαι δημοκρατίαι προϋποθέτουσι πόλεις. Ἡ δὲ δι' ἀντιπροσώπων δημοκρατία τῶν νεωτέρων χρόνων δὲν διαφέρει πολὺ τοῦ συνταγματικοῦ πολιτεύματος. Ἐν τῷ παρόντι τὸ Ἑλληνικὸν στέργει τὴν συνταγματικὴν βασιλείαν· διότι ἐν τῇ συνειδήσει τούτου τὸ βασιλικὸν ὄνομα κατέστη προσφιλὲς εἴτε ἐκ τῶν ἄθλων τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου, εἴτε ἐκ τοῦ ἡρωϊκοῦ θανάτου τοῦ τελευταίου βασιλέως τοῦ Βυζαντίου, εἴτε καὶ ἐκ τῆς πεποιθήσεως, ὅτι διὰ τοῦ πολιτεύματος τούτου δύναται τὸ ἔθνος νὰ τύχῃ τῶν πόθων αὐτοῦ. Ὅτι ταῦτα εἶναι πιθανά, τεκμηριοῦται ἐκ τούτου, ὅτι κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ πρώτου διαδόχου τὸ Ἑλληνικὸν σύμπαν ἐδάκρυσεν ἐκ χαρᾶς νομίσαν, ὅτι ἡ θεία πρόνοια τὰς ἐθνικὰς συμφορὰς ἐλεήσασα ἀπέστειλε τὸν Παλαιολόγον νεώτερον, ὡς οἱ ἀρχαῖοι τοῦ Ἀμίλκα στρατιῶται ἐνεῖδον ἐν τῷ Ἀννίβᾳ τὸν πατέρα αὐτοῦ νεώτερον[1] καὶ ὡς οἱ ἐν Τροίᾳ Ἀχαιοὶ ἠσπάζοντο τὸν Νεοπτόλεμον ἀφιχθέντα εἰς τὸ στρατόπεδον πιστεύοντες, ὅτι βλέπουσιν αὐτὸν τὸν Ἀχιλλέα[2].

Ἀλλ' ἀφ' οὗ ἡ τῆς δημοκρατίας ἀνίδρυσις εἶναι παρ' ἡμῖν ἀνέφικτος, ἕπεται ἆρά γε, ὅτι καὶ δὲν δυνάμεθα νὰ ἀναπτύ-

1) Ὅρα Λίβιον 21, 4.
2) Σοφοκλ. ἐν Φιλοκτήτ. 357.

ξωμεν ἄξιον λόγου πολιτισμόν; Τοιοῦτον συμπέρασμα πάντως δὲν πρέπει νὰ ἐξαχθῇ, ὡς γίνεται δῆλον ἐκ τῶν ἑξῆς. Οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι καὶ ἱστορικοὶ ἀριθμοῦντες τὰ τρία κύρια πολιτεύματα, τὴν βασιλείαν, τὴν ἀριστοκρατίαν καὶ τὴν δημοκρατίαν ἀποφαίνονται, ὅτι ἡ κρᾶσις τούτων ἤθελεν εἶναι τὸ ἄριστον εἶδος πολιτείας[1]. Ταύτην εὕρισκον ἐν τῇ πολιτείᾳ τῶν Λακεδαιμονίων, ἣν καὶ ἐπῄνον.

Τὴν αὐτὴν κρᾶσιν, ὡς νομίζομεν, δύναταί τις νὰ εὕρῃ καὶ ἐν τῇ πολιτείᾳ τῶν ἡρωϊκῶν χρόνων, καθ' ὅσον τὴν μὲν βασιλείαν ἐκπροσωπεῖ ὁ ἄναξ, τὴν δὲ ἀριστοκρατίαν ἡ βουλὴ τῶν γερόντων καὶ τὴν δῆμον ἡ ἀγορά. 'Αλλ' ὁ μέγας τῆς Ῥώμης ἱστορικός, ὁ Τάκιτος, παρατηρεῖ, ὅτι εἶδος πολιτείας ἐκ τῶν τριῶν εἰρημένων συνιστάμενον εὐκολώτερον εἶναι νὰ ἐπαινεθῇ ἢ νὰ πραγματωθῇ, ἢ ἂν ἐπραγματοῦτο, ὀλίγον χρόνον ἤθελε διαρκέσει[2]. Καὶ ὅμως τὸ ὑπὸ τῶν πεφιλοσοφηκότων ὑμνηθὲν πολίτευμα οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ τὸ συνταγματικόν, ὅπερ εἶναι φιλοσοφώτερον καὶ τελειότερον τῆς δημοκρατίας

[1]) Ἀριστοτέλ. Πολιτ. ΙΙ. 3 "ἔνιοι μὲν οὖν λέγουσιν, ὡς δεῖ τὴν ἀρίστην πολιτείαν ἐξ ἁπασῶν εἶναι τῶν πολιτειῶν μεμιγμένην· διὸ καὶ τὴν τῶν Λακεδαιμονίων ἐπαινοῦσιν· εἶναι γὰρ αὐτὴν οἱ μὲν ἐξ ὀλιγαρχίας καὶ μοναρχίας καὶ δημοκρατίας φασί, λέγοντες τὴν μὲν βασιλείαν μοναρχίαν, τὴν δὲ τῶν γερόντων ἀρχὴν ὀλιγαρχίαν, δημοκρατεῖσθαι δὲ κατὰ τὴν τῶν ἐφόρων ἀρχήν, διὰ τὸ ἐκ τοῦ δήμου εἶναι τοὺς ἐφόρους„. Πολύβ. V, 3, 4 "Συμβαίνει δὲ τοὺς πλείστους τῶν βουλομένων διδασκαλικῶς ἡμῖν ὑποδεικνύειν περὶ τούτων τρία γένη λέγειν πολιτειῶν, ὧν τὸ μὲν καλοῦσι βασιλείαν, τὸ δὲ ἀριστοκρατίαν, τὸ δὲ τρίτον δημοκρατίαν . . . . Δῆλον γὰρ ὡς ἀρίστην μὲν ἡγετέον πολιτείαν τὴν ἐκ πάντων τῶν εἰρημένων συνεστῶσαν. Τούτου γὰρ τοῦ μέρους οὐ λόγῳ μόνον, ἀλλ' ἔργῳ πεῖραν εἰλήφαμεν, Λυκούργου συστήσαντος πρώτου κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον τὸ Λακεδαιμονίων πολίτευμα„.

[2]) Τάκιτ. ἐν Χρον. IV, 33 "Nam cunctas nationes et urbes populus aut primates siuguli regunt: delecta ex iis et consociata rei publicae forma laudari facilius quam evenire, vel si exenit, haut diuturna esse potest„.

Διότι περιέχει καὶ τὰ τρία πολιτικὰ στοιχεῖα, τὴν βασιλείαν, τὴν ἀριστοκρατίαν καὶ τὴν δημοκρατίαν. Ἄρα τὸ σύνταγμα, καθ' ὃ πολιτευόμεθα, εἶναι τελειότερον τῆς δημοκρατίας.

Ἡμεῖς ὅμως ἐν τῷ καθεστῶτι πολιτεύματι ἀπεκρούσαμεν τὸ δεύτερον στοιχεῖον, ἤτοι τὴν ἀριστοκρατίαν, καὶ ἐντεῦθεν πολιτικαὶ ἀνωμαλίαι ἐπῆλθον, ὡς ἐπῆλθον διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ Περικλέους. Ὁ πολιτευτὴς οὗτος τὴν δύναμιν τῆς ἐξ Ἀρείου πάγου βουλῆς ἀφελών, ἤτοι τὴν ἰσχὺν τῶν ἀριστοκρατικῶν καταργήσας[1], ἐγένετο αἴτιος πολλῶν στάσεων ἐν τῇ πόλει καὶ τὴν πολιτείαν ἔτρεψαν εἰς ὀχλοκρατίαν. Τοιαύτη μονόκωλος πολιτεία ἦτο καὶ ἔπρεπε νὰ ἦναι βραχυχρόνιος ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν τῶν Λακεδαιμονίων, ἥτις τῆς ἀριστοκρατίας μετέχουσα διήρκεσεν ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας. Διότι ὁ μέγας τῆς Σπάρτης νομοθέτης παρετήρησεν, ὅτι ἡ πολιτεία αἰωρουμένη καὶ ἀποκλίνουσα ὁτὲ μὲν πρὸς τοὺς βασιλεῖς ἐπὶ τυραννίδα, ὁτὲ δὲ πρὸς τὸ πλῆθος ἐπὶ δημοκρατίαν εἶχεν ἀνάγκην ἕρματος, ὅπερ εὗρεν ἐν τῇ ἀρχῇ τῶν ὀκτὼ καὶ εἴκοσι γερόντων. Οὗτοι κατὰ τὸ σοφὸν τοῦ Λυκούργου πολίτευμα προσετίθεντο μὲν τοῖς βασιλεῦσι ἐπὶ τοσοῦτον, ὅσον ἤρκει, ὅπως μὴ ἡ πολιτεία γείνῃ δημοκρατική, ἐνίσχυον δὲ τὸν δῆμον, ὅπως μὴ ἡ βασιλεία τραπῇ εἰς τυραννίδα[2]. Τὸ ἀριστοκρατικὸν στοιχεῖον, ὅπερ ἡμεῖς ἀπεκρούσαμεν τῆς ἡμετέρας πολιτείας, εἶναι οὕτως ἀναγκαῖον, ὥστε καὶ οἱ νεώτεροι λαοὶ οἱ τὸ πρῶτον στοιχεῖον, ἤτοι τὴν βασιλείαν, περιττὸν νομίσαντες καὶ δημοκρατίαν ἱδρυσάμενοι δὲν ἀπέκλεισαν τῆς πολιτείας τοὺς ἀριστοκρατικούς, ἀλλὰ παρέλαβον τὴν γερουσίαν. Ἡμεῖς δ' οἱ νεώτεροι Ἕλληνες κατὰ παράδοξον τρόπον συγ-

[1]) *Πλούταρχ. ἐν βίῳ Περικλ.* IX *"τὸ πλῆθος ἐχρῆτο κατὰ τῆς ἐξ Ἀρείου πάγου βουλῆς, ἧς αὐτὸς οὐ μετεῖχε διὰ τὸ μήτ' ἄρχων μήτε θεσμοθέτης μήτε βασιλεὺς μήτε πολέμαρχος λαχεῖν".*

[2]) *Πλούταρχ. ἐν βίῳ Λυκούργου κεφ.* V.

χέοντες τοὺς ἀριστοκρατικοὺς τοῖς ὀλιγαρχικοῖς καὶ πλουτοκρατικοῖς δυσμενῶς καὶ τὸ ὄνομα ἀκούομεν. Βεβαίως ἂν ἡ ἀριστοκρατία συνέκειτο ἐξ ἀνθρώπων ἐπιδεικνυόντων χλιδὴν καὶ πλοῦτον, ἡ δυσμένεια ἡμῶν ἤθελεν εἶναι δικαία. Ἀλλ' οἱ ἀριστοκρατικοὶ διαφέρουσι τῶν ὀλιγαρχικῶν, διότι ἐκεῖνοι μὲν ἐνεργοῦσι διὰ τοῦ λαοῦ καὶ ὑπὲρ τοῦ λαοῦ, οἱ δὲ ὀλιγαρχικοὶ διὰ τοῦ λαοῦ μέν, ἀλλ' ὑπὲρ ἑαυτῶν. Διὰ τοῦτο ἡ ἀριστοκρατία τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς διανοίας ἔπρεπε νὰ ἦναι οὐχὶ μισητή, ἀλλὰ προσφιλής.

Ἴσως δ' ἡμάρτομεν, ὅτι διὰ τῆς ἡμετέρας ὀλιγωρίας κατελύσαμεν τὴν ἀριστοκρατίαν τοῦ αἵματος, ἥτις μόνον παρ' ἡμῖν εἶχε λόγον ὑπάρξεως. Βεβαίως ἐν τῷ ἐθνικῷ ἡμῶν ἀγῶνι πάντες οἱ Ἕλληνες ἠγωνίσαντο, ἀλλ' ἄνευ τῶν μεγάλων ἀνδρῶν ἡ ἐπανάστασις πάντως ἤθελεν ἀποτύχει. Τοὺς μεγάλους ἀγῶνας συνήθως δὲν διεξάγουσι τὰ πλήθη, ἀλλ' οἱ μεγάλοι στρατηγοί, ὡς τοῦτο ἐγένετο κατάδηλον ἐν ταῖς τελευταίαις ἐπιστρατεύσεσι. Συνηθροίσαμεν περὶ τὰς ὀκτὼ μυριάδας στρατοῦ, ὅσας δὲν εἶχεν ὁ μέγας Ἀλέξανδρος, ὅτε ἐστρατεύετο πρὸς ἐκπόρθησιν τῆς Ἀσίας, καὶ ὅμως οὐδὲν ἠδυνήθημεν νὰ διαπράξωμεν καὶ δι' ἄλλας μὲν αἰτίας, ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν δι' ἔλλειψιν στρατηγοῦ. Τὸ ἔθνος λοιπὸν ὀλιγωρῆσαν τῶν υἱῶν καὶ ἐκγόνων τῶν πολεμάρχων τοῦ ἀγῶνος ἠδίκησε μὲν τούτους, ἀλλὰ πολὺ πλέον ἑαυτό, διότι δὲν παρέσχε τοὺς πόρους ὀλίγοις οἴκοις, οἵτινες τῶν πλουτοποιῶν ἐπιτηδευμάτων ἀπέχοντες ἠδύναντο νὰ ἀναπτύξωσι πολιτικὰς καὶ στρατιωτικὰς ἀρετὰς ἀναγκαίας τῇ πολιτείᾳ καὶ τῷ ὀργανισμῷ αὐτῆς. Ὁπωσδήποτε ἡ ἀριστοκρατία ἐκείνη τοῦ αἵματος καταπίπτει ὁσημέραι καί, ἂν ποτε γείνῃ ἀνάγκη τῆς συμπληρώσεως τοῦ δευτέρου στοιχείου τῆς πολιτείας, τὸ ἔθνος θέλει περιέλθει εἰς πολλὰς δυσχερείας.

'Αλλὰ δύναταί τις νὰ εἴπῃ, ἐπαινεῖς διακρίσεις ἀνθελληνικάς; Δὲν εἶναι ὅμως τοιαῦται, ὡς λέγονται. Ἡ Ἑλλὰς δὶς διεπράξατο ἔργα γενναιότατα, ἐπὶ τῶν Μηδικῶν καὶ ἐπὶ τῆς ἡμετέρας ἀνεξαρτησίας, ἀλλὰ καὶ ἐν ἀμφοτέραις ταῖς περιστάσεσιν οἱ ἀριστοκρατικοὶ οὐ μόνον ἀπετέλουν σπουδαῖον τῆς πολιτείας μέρος, ἀλλὰ καὶ ἡγοῦντο τῶν ἀγώνων. Κίμων ὁ υἱὸς τοῦ Μιλτιάδου ὁ κατ' ἐξοχὴν ταπεινώσας τὴν ὀφρὺν τοῦ μεγάλου βασιλέως καὶ ἀριστοκρατικὸς ἦτο καὶ τῶν ἀριστοκρατικῶν ἡγεῖτο. Καὶ πάλιν ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου ἀγῶνος δὲν ἦσαν πάντες ἴσοι, ἀλλ' ὁ λόγος τοῦ Κουντουριώτου καὶ τοῦ Ζαΐμη, τοῦ Μιαούλη καὶ τοῦ Κολοκοτρώνη καὶ τοῦ Καραϊσκάκη συνήθροιζε τοὺς μαχητὰς τοῦ ἀγῶνος. Τὰ πλήθη συνενοῖ ἢ τὸ αὐθεντικὸν κῦρος ἢ αἱ πολιτικαὶ ἀρχαί. Ἡμεῖς τὸ μὲν πρῶτον ἀπωλέσαμεν, τὸ δὲ δεύτερον οὐκέτι ἀνεπτύξαμεν. Μηδέτερον δὲ τούτων ἔχοντες μὴ αἰτιώμεθα τὴν τύχην, ἂν οὐδὲν γενναῖον διαπράττωμεν. 'Αλλὰ καὶ ἐν τῇ ἀρχαιότητι καὶ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις τὸ ἀριστοκρατικὸν στοιχεῖον ἀπεκρούσθη, τότε μὲν διὰ τοῦ Περικλέους καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ, νῦν δὲ διὰ τοῦ δευτέρου συντάγματος. Τότε τὴν μὲν ἀκολασίαν ἐνόμιζον δημοκρατίαν, τὴν δὲ παρανομίαν ἐλευθερίαν, τὴν δὲ παρρησίαν ἰσονομίαν, καὶ τὴν ἐξουσίαν τοῦ ποιεῖν ταῦτα εὐδαιμονίαν.[1] Οὕτως ἔπραττον τότε οἱ ἄκροι δημοκρατικοί, ἀλλ' ἐσφυρηλατοῦντο τὰ δεσμὰ τῆς ἐγγιζούσης δουλοσύνης καὶ ὁ φιλόπολις ῥήτωρ 'Ισοκράτης οὐδεμίαν ἄλλην ὁδὸν σωτηρίας εὑρίσκει ἢ τὴν ἐπαναγωγὴν τῆς πολιτείας εἰς τὴν τοῦ Σόλωνος καὶ τοῦ Κλεισθένους,[2] ὅπερ σημαίνει τὴν ἐπάνοδον τοῦ ἀριστοκρατικοῦ στοιχείου εἰς τὴν πολιτείαν. Καὶ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις τὰ αὐτὰ αἴτια φύσει παρήγαγον τὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα. Καὶ τότε

1) 'Ισοκράτ. ἐν 'Αρεοπαγ. 8.

2) Αὐτόθι 6

καὶ νῦν λέγουσιν, ὅτι θέλομεν πλήρη ἰσότητα, ἀλλ' ὁ εἰρημένος ῥήτωρ παρατηρεῖ, ὅτι ὑπάρχουσι δύο ἰσότητες, ἐξ ὧν ἡ μὲν ἀπονέμει ταὐτὸν ἅπασιν, ἡ δὲ τὸ προσῆκον ἑκάστῳ.[1] 'Αλλὰ μεθ' ὅλα ταῦτα δύναται νεώτερός τις νὰ εἴπῃ, ὅτι ἡμεῖς ἄνευ ἀριστοκρατικοῦ στοιχείου μετέχοντος τῆς πολιτείας δυνάμεθα νὰ ὑπάρχωμεν Σὺ δ ταῦτα λέγων δὲν ἤκουσας ἴσως τῶν ἀποφαινομένων, ὅτι δὲν ἔχεις μὲν ἀριστοκρατίαν, ἔχεις ὅμως τὴν παρεκτροπὴν αὐτῆς, ἤτοι τὴν ὀλιγαρχίαν, ἥτις κατὰ τὰ ἄρτι εἰρημένα ἐργάζεται διὰ τοῦ λαοῦ ὑπὲρ τῶν ἑαυτῆς συμφερόντων.

Διὰ πάντων τῶν περὶ πολιτείας εἰρημένων προεθέμεθα νὰ δείξωμεν, ὅτι τὸ συνταγματικὸν πολίτευμα, καθ' ὃ πολιτευόμεθα, ὡς ἀρτιώτερον καὶ τελειότερον τῆς δημοκρατίας εἶναι ἴσως ἐπιτηδειότερον πρὸς παραγωγὴν πολιτισμοῦ. 'Αλλ' ὡς δημοκρατία δὲν σημαίνει πάντοτε ἐλευθερίαν, διότι οἱ ἀρχαῖοι ἐγίνωσκον καὶ τὸν τύραννον δῆμον, ὅστις πολλάκις εἶναι χείρων καὶ αὐτοῦ τοῦ Νέρωνος, οὕτω καὶ τὸ συνταγματικὸν πολίτευμα, ἅτε περιέχον πολλοὺς μὲν τοὺς ἑλιγμούς, πολλὰς δὲ τὰς λεπτότητας ἀποβαίνει δύσχρηστον λαοῖς μὴ προσηκόντως ἀνατεθραμμένοις πολιτικῶς. Ὅτι δ' οὕτως ἔχει, γίνεται κατάδηλον ἐκ τούτου, ὅτι ὁ εἰσηγητὴς τοῦ συνταγματικοῦ πολιτεύματος ἔγραψε πέντε ὁλοκλήρους τόμους πρὸς ἑρμηνείαν αὐτοῦ. 'Επὶ μίαν δὲ πεντηκονταετηρίδα αἱ ἐξοχώτεραι τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος διάνοιαι ἐν συνταγματικαῖς μετεωρολογίαις κατετρίβησαν καὶ ὁλόκληρον τὸ ἐλεύθερον ἑλληνικὸν ἔθνος ἐταλαιπωρήθη ἀσχολούμενον περὶ τὴν ἐξήγησιν τοῦ πολυπλόκου τούτου κατασκευάσματος, ἐν ᾧ ἠμέλησεν ἄλλων ἐξ ἴσου δεομένων ἐπιμελείας. Ἄλλως ὅμως τὸ σύνταγμα ὡς πολίτευμα

[1]) Αὐτόθι 8.

δὲν παρεμβάλλει φραγμοὺς εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἔθνους, ἡ ἐφαρμογὴ ὅμως τούτου πρὸς πολλοῖς ἄλλοις ζημιοῖ τὴν ἐθνικὴν παίδευσιν καὶ δὲν θέλει παύσει ζημιοῦσα, ἐὰν μὴ αὕτη καταστῇ ἀνεξάρτητος τῶν ἀγωνιζομένων πρὸς ἄλληλα πολιτικῶν συστημάτων. Διὰ τῆς ἀνεξαρτησίας ταύτης, ἐν ᾧ οἱ ἀγῶνες τῶν πολιτευομένων οὐδόλως ζημιοῦνται, τὸ ἔθνος περιφανῶς θέλει ὠφεληθῆ.

Κατὰ δὲ τὴν παίδευσιν ἐν τοῖς πλείστοις διαφέρομεν τῶν ἡμετέρων προγόνων εἴτε ἐπὶ τὸ χεῖρον εἴτε καὶ ἐπὶ τὸ βέλτιον. Ἡ παίδευσις ἐκείνων μέχρι τῶν Μηδικῶν ἦτο περιωρισμένη, διότι γραμματοδιδάσκαλοι καὶ ῥαψῳδοὶ ἐδίδασκον τοὺς νέους καὶ τοὺς πρεσβυτέρους τῶν τότε χρόνων, ὡς πρὸ τῆς ἡμετέρας ἀνεξαρτησίας ἡ διδασκαλία τῶν νέων περιωρίζετο κατ' ἐξοχὴν ἐν τῇ ἀναγνώσει ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων. Βεβαίως καὶ πρὸ τῶν Μηδικῶν ὑπῆρξαν φιλόσοφοι, ἀλλ' ἡ φιλοσοφία τούτων περιωρίζετο ἐν στενοῖς κύκλοις. Αἱ θεωρητικαὶ τούτων ἔρευναι δὲν ἐπέδρων ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν Ἑλλήνων, οὐδὲ τοὺς ὅρους τοῦ πραγματικοῦ βίου μετέβαλλον. Καὶ οἱ Μαραθωνομάχοι καὶ οἱ Τουρκομάχοι ἐκ τῶν πεδίων τῶν μαχῶν ἐπανελθόντες τὰ πάντα ἐνόμισαν στενὰ καὶ τὰ ὅρια τῆς παιδείας ἐξέτειναν. Ἀλλὰ τότε οἱ καλούμενοι σοφισταὶ τὴν φιλομάθειαν τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ κατιδόντες καὶ περιερχόμενοι τὰς πόλεις ἐδίδασκον ἐπὶ μισθῷ παντοίας τέχνας καὶ ἐπιστήμας, ὡς γραμματικήν, ἀρχαιολογίαν, φυσικὰς ἐπιστήμας, ῥητορικὴν καὶ πολιτικὴν καὶ ἄλλα πολλὰ καὶ ἐκ τῆς διδασκαλίας ταύτης ἐπλούτουν. Ἐπειδὴ δὲ οὗτοι ἀνέπτυσσον ὀλεθρίας ἀρχάς, διέφθειρον τὸν Ἑλληνικὸν λαόν, ἐν ᾧ αἱ πολιτεῖαι σπανίως ἀνελάμβανον τὴν προστασίαν τῶν διαφθειρομένων πολιτῶν. Ἡ μεγάλη ἐκείνη διδασκαλικὴ ἐλευθερία ἐποίει μὲν τὴν διάνοιαν ζωηροτέραν καὶ πρωτοτυπωτέραν, ἀλλ' ἦτο ἐπι-

κίνδυνος εἰς τὴν ἠθικὴν ἀνατροφήν. Νῦν ἡ διδασκαλία εἶναι τυπικωτέρα μέν, ἀλλ' ἡ ἐφορεύσασα τὴν διδασκαλίαν πολιτεία κολάζει τὴν διαφθοράν. Τὰ παιδεύματα τῶν ἀρχαίων κατ' ἐξοχὴν ἦσαν δύο, ἡ γυμναστικὴ καὶ ἡ μουσική, ἡ μὲν ἐπὶ τῷ σώματι, ἡ δὲ ἐπὶ τῇ ψυχῇ. Τὰ δύο ταῦτα παιδεύματα ὀρθῶς ποιοῦντες εἶχον κεκραμένα γινώσκοντες, ὅτι ἑκάτερον κεχωρισμένον τοῦ ἄλλου ἦτο οὐ μόνον ἀνεπαρκές, ἀλλὰ καὶ βλαβερόν[1]. Ὁ μὲν διὰ τῆς γυμναστικῆς ἀσκήσας τὸ σῶμα γίνεται μὲν ἄλκιμος καὶ ἐμπίπλαται φρονήματος καὶ θυμοῦ, ἀλλ' ἀποβαίνει σκληρότερος καὶ ἀγριώτερος.[2] Ἂν δὲ ἀσχολῆται μόνον περὶ τὴν μουσικήν, τήκει μὲν τὸ θυμοειδές, ὥσπερ τὸν σίδηρον, καὶ μαλάσσει τὸ ἦθος, ὅμως ἐκτέμνει τὰ τῆς ψυχῆς νεῦρα καὶ ποιεῖ αὐτὴν ἄγαν μαλθακήν. Ἡμεῖς οἱ νεώτεροι Ἕλληνες τὸ μὲν πρῶτον ἠμελήσαμεν τὸ παράπαν τῆς γυμναστικῆς, εἶτα δὲ εἰσηγάγομεν ταύτην ἄνευ τῆς μουσικῆς καὶ τοῦτο ἐπράξαμεν, διότι οἱ ἡμέτεροι νομοθέται δὲν φιλοσοφοῦσιν, ὥσπερ οἱ ἀρχαῖοι.

Οἱ ἀρχαῖοι ἐξηκολούθουν διδασκόμενοι μέχρι τοῦ γήρατος ἐν μὲν τῷ θεάτρῳ ἐκ τοῦ λογείου καὶ τῆς ὀρχήστρας, ἐν δὲ τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου καὶ τοῖς δικαστηρίοις ἐκ τοῦ βήματος. Καὶ τὰ τρία ταῦτα σχολεῖα παρ' ἡμῖν ἢ οὐδόλως λειτουργοῦσιν ἢ λίαν ἀσθενῶς. Παρὰ μὲν τοῖς ἀρχαίοις τὸ θέατρον ἦτο τὸ μέγα τοῦ λαοῦ σχολεῖον, ὡς μαρτυρεῖ καὶ ἡ φράσις διδάσκειν δρᾶμα, παρ' ἡμῖν δὲ αὐτὸ τοῦτο σκοπεῖ οὐχὶ τὴν διδασκαλίαν, ἀλλὰ τὴν ἡδονήν, ἧς ἡ ἐπίτευξις πολλάκις γίνεται διὰ τῆς διαφθορᾶς. Τὴν ἔλλειψιν ὅμως ταύτην δυνάμεθα νὰ πληρώσωμεν ἱδρύοντες ἐθνικὸν θέατρον. Τὸ δὲ βῆμα τῆς βουλῆς ὁμοιάζει μὲν πρὸς τὸ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ δήμου,

1) Ὅρα εἰσαγωγήν μου εἰς Λάχητα ἐν ἀρχῇ.
2) Πλάτ. ἐν Πολιτ. III, 410.

ἀλλ' ὁ ἐκ τούτου ἀγορεύων ῥήτωρ δὲν λέγει πρὸ πάσης τῆς πόλεως, ἀλλὰ μόνον πρὸ ὀλίγων ἀντιπροσώπων τοῦ ἔθνους. Τὴν ἔλλειψιν ταύτην πληροῖ ὁ τύπος, ἀλλ' ἡ διὰ τούτου παρεχομένη αἴσθησις δὲν εἶναι οὕτω ζωηρά, ὡς ἡ διὰ τῆς ἀκροάσεως, καὶ διδάσκονται μόνον οἱ δυνάμενοι νὰ ἀναγινώσκωσιν. Τὰ δὲ νεώτερα δικαστήρια ἔτι ὀλιγώτερον διδάσκουσι τὸν λαόν, διότι οἱ δικασταὶ εἶναι εὐάριθμοι καὶ τούτου ἕνεκεν δὲν δύναται νὰ ἀναπτυχθῇ καὶ ἡ δικανικὴ ῥητορική. Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ὅμως ἡ Ἡλιαία εἶχε πεντακισχιλίους δικαστὰς καὶ ἕκαστον τμῆμα αὐτῆς πεντακοσίους.

Ὡς οἱ Ἀθηναῖοι διεκρίνοντο κατὰ τὰς τέχνας καὶ τὰς ἐπιστήμας, οὕτως οἱ Σπαρτιᾶται κατὰ τὴν στρατιωτικὴν παίδευσιν. Ὁ στρατιωτικὸς τούτων διοργανισμὸς ἦτο τοιοῦτος καὶ ἡ σκληραγωγία τοσαύτη καὶ ἡ πειθαρχία τηλικαύτη, ὥστε διεγείρει τὴν ἔκπληξιν καὶ τὸν σεβασμὸν καὶ τοῦ στρατιωτικωτέρου τῶν νεωτέρων λαῶν. Εἶναι ὄντως ἄξιον πολλοῦ θαυμασμοῦ, ὅτι οἱ εὐάριθμοι τῆς Σπάρτης ἄνδρες διὰ τῆς στρατιωτικῆς αὐτῶν συντάξεως ἦρχον τῶν περιοίκων, διὰ τούτων τῶν Πελοποννησίων, καὶ διὰ πάντων τούτων ἐγένοντο ἡγεμόνες τῶν Ἑλλήνων. Ὅτε οἱ Σπαρτιᾶται ἠγωνίζοντο ἐν Πλαταιαῖς, ἡ φάλαγξ αὐτῶν ἦτο οὕτω καλῶς συντεταγμένη, ὥστε ὡμοίαζε πρὸς ἓν ζῷον θυμοειδές[1]. Πρὸς τοιαύτας στρατιωτικὰς συντάξεις ἡμεῖς οἱ νεώτεροι Ἕλληνες πάντως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ φθάσωμεν, ἠδυνάμεθα ὅμως τὸ στρατιωτικὸν φρόνημα τῶν Τουρκομάχων νὰ διατηρήσωμεν καὶ ῥυθμίσωμεν. Ἀλλ' ὅμως οἱ υἱοὶ τούτων οἱ ἐν τοῖς στρατοπέδοις γεννηθέντες οὕτως ἀπέσχον τῆς στρατιωτικῆς παιδεύσεως, ὥστε ἐπὶ τοῦ ἀειμνήστου Ὄθωνος οἱ πλεῖστοι τῶν νεοσυλλέκτων ἤρχοντο οὐχὶ

[1]) Πλούτ. ἐν βίῳ Ἀριστείδ. 18.

ἐκ τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος, ἀλλ' ἐκ τῆς Σμύρνης. Οὕτως ἡ νεωτέρα ἡ Ἑλλὰς ἐν διαστήματι ὀλίγων δεκαετηρίδων διῆλθε τρεῖς περιόδους, τὴν στρατιωτικὴν (ἀπὸ τῆς ἀνακηρύξεως τῆς ἡμετέρας ἀνεξαρτησίας μέχρι τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος), τὴν τῶν γραμμάτων (περιλαμβάνουσαν ὁλόκληρον τὴν βασιλείαν ἐκείνου) καὶ τὴν τοῦ ὑλισμοῦ (ἀπὸ τῆς ἐκδιώξεως αὐτοῦ καὶ ἐντεῦθεν). Οὕτω δ' ὁρίζοντες τὰς περιόδους λέγομεν ἐκ τοῦ κατ' ἐξοχήν.

Ὥστε τῆς ἀμελείας τῆς στρατιωτικῆς συντάξεως τῆς χώρας ὑπεύθυνος εἶναι ἡ τοῦ Ὄθωνος βασιλεία. Ἡ ἀναγεννηθεῖσα Ἑλλὰς ὀφείλει νὰ ἀνεγείρῃ ἀνδριάντα τῷ Λουδοβίκῳ, τῷ ἐστεμμένῳ τῆς Βαυαρίας ἀοιδῷ καὶ ἐνθουσιώδει τοῦ ἡμετέρου ἀγῶνος ὑμνητῇ, καὶ δι' ἑτέρου μνημείου νὰ τιμήσῃ τὸν ἀγαθὸν αὐτοῦ υἱὸν τὸν σχόντα ἑλληνικωτέραν καρδίαν παντὸς Ἕλληνος καὶ ἐνθουσιασμὸν ἴσον πρὸς τὸν τῶν Τουρκομάχων, ἀλλ' εἶναι δίκαιον ἐπιβαλλόμενον ὑπὸ τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας νὰ εἴπωμεν, ὅτι αἱ ἀρεταὶ τοῦ Ὄθωνος ἦσαν μᾶλλον ἰδιωτικαὶ ἢ πολιτικαί. Διότι ὁ ὅλος βίος τοῦ φιλοπόλιδος τούτου ἡγεμόνος ἦτο μὲν μελέτη πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν δούλων ἡμῶν ἀδελφῶν, ἀλλ' οἱ τρόποι, δι' ὧν ἐμελέτα νὰ πραγματώσῃ τοὺς σκοποὺς αὐτοῦ, ἦσαν ἀνεπαρκεῖς. Οὗτος ἐνόει νὰ ὑποσείσῃ τὴν μεγάλην Τουρκικὴν αὐτοκρατορίαν, ἣν πρὸ ὀλίγου δι' αἱματηρῶν ἀγώνων μόλις ἠδυνήθη νὰ δαμάσῃ ὁ Ῥωσσικὸς κολοσσός, νὰ ὑποσείσῃ, λέγω, δι' ἀτάκτων στιφῶν, ὥσπερ οἱ Τουρκομάχοι, ἐν ᾧ οἱ ὅροι τοῦ ἀγῶνος τὸ παράπαν μετεβλήθησαν. Ἡ ἡμετέρα ἀνεξαρτησία ἠκρωτηρίασε μὲν τὴν αὐτοκρατορίαν ἐκείνην καὶ ἐταπείνωσε τὸ φρόνημα αὐτῆς, ἀλλ' ὁ ἀτμὸς καὶ αἱ στρατιωτικαὶ συντάξεις παρέσχον τηλικαύτην αὐτῇ δύναμιν, ὥστε ἡ ἀνδρεία τοῦ ἀτάκτου πλήθους δὲν ἠδύνατο νὰ διαγωνισθῇ πρὸς τὴν στρατιωτικὴν ἐπι-

στήμην. Ὁ Σπαρτιάτης ὁ ἰδὼν τὰς στρατιωτικὰς τοῦ Ἀρχιμήδους μηχανὰς ἀνεφώνησεν· Ἡράκλεις, ὄλωλεν ἀνδρὸς ἀρετά. Τοῦτ' αὐτὸ ἠδύνατο νὰ ἀναφωνήσῃ καὶ ὁ Ὑδραῖος ὁ ἰδὼν τὸν ἀτμὸν καὶ ὁ ἄτακτος Τουρκομάχος ὁ τὰς στρατιωτικὰς παρατάξεις θεασάμενος.

Ἀπὸ πολλοῦ ἐπιστεύθη, ὅτι ὁ ἀρχαῖος πολιτισμὸς ὀφείλεται τῇ δουλείᾳ, ἣν οὐ μόνον αἱ ἀρχαῖαι πολιτεῖαι ἀνεγνώριζον, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ φιλόσοφοι ἐπειρῶντο νὰ νομιμοποιήσωσιν. Αὐτὸς ὁ Ἀριστοτέλης δὲν προσέκρουεν εἰς τὴν δουλείαν, ἀλλ' ἔλεγεν, ὅτι ὁ τέλειος οἶκος συνίσταται ἐκ δούλων καὶ ἐλευθέρων καὶ ὅτι ὁ δοῦλος εἶναι κτῆμά τι ἔμψυχον [1]. Ὄντως ἡ δουλεία προστρίβει ὄνειδος εἰς τὸν ἀρχαῖον πολιτισμὸν, εἰ καὶ οἱ Ἕλληνες ἐδείχθησαν ἐπιεικεῖς καὶ φιλάνθρωποι πρὸς τοὺς δούλους ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Ῥωμαίους, οἵτινες ἐνίοτε ἠγόραζον αὐτούς, ὅπως ῥίπτωσι κρέας εἰς τὰ ἰχθυοτροφεῖα αὐτῶν. Ἐάν τις λάβῃ ὑπ' ὄψει τοιαύτας σκληρότητας τοῦ ἀρχαίου κόσμου, θέλει τιμήσει τὸν Χριστιανισμὸν τὸν καθελόντα τὴν αἰσχρὰν τῶν ἀνθρώπων διαίρεσιν εἰς δούλους καὶ ἐλευθέρους. Ὥστε κατὰ τοῦτο περιφανῶς ὑπερέχομεν τῶν ἡμετέρων προγόνων καὶ οἱ ὀλίγοι ἐκεῖνοι ποιμένες οἱ συνελθόντες κατὰ τὴν πρώτην συνέλευσιν ἐν Καλτεζοῦντι καὶ ἀνακηρύξαντες τὴν ἰσότητα πάντων τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν κατάργησιν τῆς δουλείας καὶ διασαλπίσαντες, ὅτι πᾶς δοῦλος ἐρχόμενος εἰς τὴν Ἑλλάδα γίνεται ἐλεύθερος, οἱ ποιμένες, λέγω, ἐκεῖνοι ὑπὸ τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἐμπνευσθέντες ἤλεγξαν ἀσόφους τοὺς μεγίστους τῆς ἀρχαιότητος φιλοσόφους. Καὶ αὐτὸς δ' ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι ἡ δουλεία παρήγαγε τὸν ἀρχαῖον πολιτισμὸν εἶναι πλάνη, διότι αὕτη οὐ

1) Ἀριστοτέλ. ἐν Πολιτ. I, 2.

μόνον τὴν μεγίστην μοῖραν τοῦ πληθυσμοῦ ἀνεδείκνυεν ἄχρηστον ἐν τοῖς ἀγῶσι τῆς ἀμύνης, ἀλλὰ καὶ πλείστους εὐφυεῖς ἄνδρας ἀπεῖργε τῆς ἀναπτύξεως καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Πολλοὶ ἐπιδεικνύουσι τὰ ἀρχαῖα μεταλλεῖα καὶ πολλὰ ὑδραυλικὰ ἔργα, ἅπερ ἐξετελέσθησαν διὰ τῶν δούλων. Τί εἶναι ὅμως ταῦτα ἐν παραβολῇ πρὸς τὰς διορύξεις τῶν ἰσθμῶν καὶ τὰ μεγάλα σιδηροδρομικὰ συμπλέγματα τῶν νεωτέρων χρόνων; Δὲν δυνάμεθα ἄρα νὰ ἐξαγάγωμεν τὸν συλλογισμόν, ὅτι, ἐπειδὴ δὲν ἔχομεν δούλους, δὲν δυνάμεθα νὰ ἀναπτύξωμεν καὶ πολιτισμόν, διότι ἡ αὔξησις τοῦ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ ἡ παντοειδὴς τοῦ ἀτμοῦ χρῆσις ἐπαρκῶς ἀνεπλήρωσαν τὴν ἀρχαίαν δουλείαν.

Εἰς τὴν ἀλλοίωσιν τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου, ὅστις ἀποτελεῖ τὴν ἕκτην καὶ τελευταίαν τοῦ πολιτισμοῦ αἰτίαν ἀποδίδομεν μεγάλην σπουδαιότητα. Ὁ χριστιανισμὸς τὴν βάσιν τοῦ οἴκου, δηλ. τὸν γάμον, κατέστησε στερεωτέραν καὶ τὴν γυναῖκα ἀνέδειξεν ἰσότιμον τῷ ἀνδρί. Ἐν τῷ ἡρωϊκῷ αἰῶνι αἱ γυναῖκες ἐτιμῶντο, ἀλλὰ βραδύτερον αἱ μὲν Σπαρτιάτιδες ἄγαν ἐλευθεριάζουσαι ἐθεωροῦντο ὡς μηχαναὶ πρὸς κατασκευὴν στρατιωτῶν, αἱ δὲ Ἀτθίδες ἦσαν ἄγαν περιωρισμέναι. Ἡ ἀρχαία θρησκεία δὲν ἠδύνατο ἱκανῶς νὰ ὑπερασπίσῃ τὴν ἁγνότητα τοῦ γάμου διὰ τὸν ἁπλούστατον λόγον, ὅτι αὐτοὶ οἱ θεοὶ εἶχον δείξει παραδείγματα συζυγικῆς κακοηθείας. Καὶ κατὰ τοῦτο μὲν ὑπερέχομεν τῶν ἡμετέρων προγόνων, ἀλλ' ὁ ἰδιωτικὸς βίος ὑπέστη τοσαύτας ἀλλοιώσεις ἐπὶ τὸ χεῖρον, ὥστε ἐνταῦθα ἐνορῶμεν τὸν μέγιστον κίνδυνον. Κακῇ δὲ μοίρα ἡ φθορὰ αὕτη ἐγένετο οὐχὶ ἐν τοῖς χρόνοις τῆς δουλείας, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἡμετέραν ἀνεξαρτησίαν. Οἱ πρόγονοι ἡμῶν διῆγον τὸ πλεῖστον τοῦ χρόνου ἐν ὑπαίθρῳ, ὡς τοῦτο μαρτυρεῖ καὶ τὸ ἀρχαῖον θέατρον, οὗ τὰ δράματα τελοῦνται

ἐν ταῖς ὁδοῖς ἢ ἐν πλατείαις κειμέναις πρὸ τῶν μεγάρων τῶν ἀνάκτων. Οὕτω διῆγον καὶ οἱ πάπποι καὶ οἱ πατέρες ἡμῶν μέχρι τῆς ἡμετέρας ἀνεξαρτησίας. Αἱ μικραὶ ἑκατέρων οἰκίαι ἐχρησίμευον κατ' ἐξοχὴν πρὸς ὕπνον. Ἡμεῖς ὅμως καθειρχθημεν ἐν πολυωρόφοις οἰκίαις, ἐν αἷς διημερεύομεν, φέρομεν ἱματισμὸν φύσει ἀντικείμενον πρὸς τὸ ἡμέτερον κλίμα, τρεφόμεθα διὰ βαρυτέρων τοῦ κλίματος τροφῶν καὶ καθ' ὅλου εἰπεῖν διαιτώμεθα ὡς λαοὶ βόρειοι ἢ γεγηρακότες. Ἐπειδὴ τὰ ζητήματα ταῦτα ἀνάγονται εἰς τὴν διαιτητικὴν ἰατρικὴν καὶ ἐπειδὴ δὲν ἐπιθυμῶ νὰ αὐτοσχεδιάζω, ἐκφράζω μόνον τὴν ἐπιθυμίαν, ἵνα ὁ πρῶτος ἰατρὸς ὁ γενόμενος πρύτανις ἀπὸ τοῦδε τοῦ βήματος ἀναπτύξῃ, τίνα νοσήματα παράγονται ἐκ τοῦ ἱματισμοῦ καὶ τῆς διαίτης βορείων κλιμάτων. Καὶ παντὶ ὅμως παρατηρητῇ, καίπερ ἰδιώτῃ ὄντι τῆς ἰατρικῆς, γίνεται καταληπτὴ ἡ ἐπιπολαιότης, μεθ' ἧς δεχόμεθα κατὰ μίμησιν τροφὰς καὶ ἱματισμοὺς ἄλλων λαῶν.

Ὡς ἐξ ἐπικαταλογισμοῦ τὰ πάντα ἐμηχανεύθημεν, ὅπως διακωλύσωμεν τὴν εὐεργέτιδα τῆς φύσεως ἐπίδρασιν. Ὁ ἀείμνηστος Ὄθων κατενόησε μέν, ὅτι ἡ καλουμένη ἑλληνικὴ στολὴ ἁρμόζει εἰς τὰς ὑγιεινὰς τοῦ κλίματος συνθήκας, ἀλλ' ἡ ὅλη ἐνέργεια αὐτοῦ περιωρίσθη, ὅπως αὐτὸς οὗτος φέρῃ τὴν στολὴν ταύτην καὶ τοὺς αὐλικοὺς αὐτοῦ περιβάλῃ, ἐν ᾧ καὶ καιρὸς ἦτο καὶ ἄνδρας ἀλλοεθνεῖς μέν, φιλέλληνας δὲ ἠδύνατο νὰ εὕρῃ προθύμους, ὅπως ὁρίσωσι τὴν ἐθνικὴν στολήν. Ἂν τότε συνιστᾶτο ἐπιτροπεία ἐξ ἀρχαιολόγων, διαιτητικῶν ἰατρῶν καὶ καλλιτεχνῶν, αὕτη ἐκ τῆς ἀρχαίας στολῆς, ἐκ τῆς τῶν πατέρων ἡμῶν, ἐκ τῶν ἀξιώσεων τῆς φύσεως καὶ ἐκ τῶν ὅρων τῆς καλλιτεχνίας ἠδύνατο νὰ ὁρίσῃ τὴν ἐθνικὴν στολὴν καὶ ταύτην ὁρίσασα νὰ ἀπαλλάξῃ τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος τοῦ ἀκόμψου καὶ καταθλιπτικοῦ ἱματισμοῦ, δι' οὗ τὸ μὲν σῶμα καὶ ἐν

τοῖς ἀνδράσι καὶ ἐν ταῖς γυναιξὶ καταπιέζεται καὶ φθίνει, ἡ δὲ διάνοια, τοῦ σώματος πιεζομένου, φθείρεται καὶ ἐξαμβλοῦται. Τούτου ἕνεκεν καὶ τὸ φημιζόμενον τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων κάλλος ἐσβέσθη παρ' ἡμῖν τοῖς νεωτέροις. Βεβαίως τοῦτο εἶχε φθαρῆ ἐν μέρει ἐκ τῶν ταλαιπωριῶν τῆς δουλοσύνης καὶ διὰ τῆς ἐπιμιξίας πρὸς λαοὺς δυσειδεστέρους, ἀλλὰ τὴν μεγίστην φθορὰν πάντως ἐπήνεγκεν ὁ ἄρτι περιγραφεὶς βίος ἡμῶν, ὡς τεκμηριοῦται ἐκ τούτου, ὅτι οἱ Τουρκομάχοι οἱ κατὰ φύσιν καὶ πρὸς τὰς ἀξιώσεις τοῦ κλίματος διαβιώσαντες καὶ αἱ ἀδελφαὶ τούτων ἦσαν πολὺ καλλίονες καὶ εὐσωμότεροι τῶν ῥικνῶν καὶ κυφῶν νεανίσκων, οὓς κατέστησε τοιούτους ὁ τῶν ἀλλοεθνῶν βίος, ὃν ὀνομάζουσι πολιτισμόν. Ὅταν οἱ τῆς ἀρχαιολογίας καθηγηταὶ Γερμανικῶν Πανεπιστημίων διδάσκωσι περὶ τοῦ κάλλους τῶν σωμάτων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ ἐξαίρωσι τὴν μετωπικὴν γωνίαν, τὴν ῥῖνα, τὴν καμπύλην γραμμὴν καὶ πλεῖστα ἄλλα, οἱ Γερμανοὶ σπουδασταὶ στρέφουσι τοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸς τοὺς παρόντας νεωτέρους Ἕλληνας, ἀλλ' οὗτοι ἀναγκάζονται νὰ καλύψωσι τὸ πρόσωπον, ὅπως ἀποφύγωσι τὴν ἀντίθεσιν. Τόσον ἠλλοιώθη τὸ ἀρχαῖον κάλλος! Ἔχομεν δὲ τὴν γνώμην, ὅτι, ἂν ἡ φύσις ἔμενεν ἐλευθέρα νὰ λειτουργήσῃ, καὶ αὐτὴν τὴν Ῥωμαϊκὴν ῥῖνα, τὴν περὶ τὸ μέσον κυρτήν, ἤθελεν εὐθύνει ἐπὶ τὸ Ἑλληνικώτερον. Καθ' ὅλου εἰπεῖν, ὁ τρυφηλὸς καὶ ὀθνεῖος βίος, ὃν διάγομεν κατ' ἐξοχὴν οἱ ἀστοί, καὶ τὴν λειτουργίαν τῆς φύσεως διακωλύει καὶ τὰς φυσικὰς δυνάμεις τῆς ἡμετέρας φυλῆς, ἃς ἐκτήσατο διὰ τῆς ἐπαναγωγῆς εἰς τὴν πρωτόγονον αὐτῆς κατάστασιν, φθείρει.

Ἐξ ἁπάσης τῆς εἰρημένης ἐρεύνης ἐδείχθη, ὅτι τινὰ μὲν τῶν αἰτίων τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ διατηροῦνται ἀκέραια μέχρις ἡμῶν, ἄλλα μετεβλήθησαν ἐπὶ τὸ βέλτιον καὶ πολλὰ ἐπὶ τὸ χεῖρον. Ἀλλ' ἐπειδὴ τὰ ἐπὶ τὸ χεῖρον μεταβληθέντα, ὡς ὁ

ἰδιωτικὸς βίος καὶ μέρη τινὰ τοῦ πολιτικοῦ, δὲν εἶναι αἰώνια, ἀλλ' ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς ἡμετέρας ἀπαφάσεως καὶ ἐπειδὴ τὰ αἰώνια, ὡς τὸ ἔδαφος, ὁ οὐρανὸς καὶ τὸ κλίμα, εἶναι καὶ θὰ ἦναι ἀκέραια καὶ ἐπειδὴ ταῦτα εἶναι ἡ πρώτη αἰτία ἢ τὰ ἄλλα παράγουσα, ὑπάρχουσι πολλαὶ καὶ μεγάλαι ἐλπίδες, ὅτι ἡ νεωτέρα Ἑλλάς, ἂν τὸν πολιτικὸν αὐτῆς βίον μὴ διαταράξωσιν αἱ ἐπικείμεναι μεγάλαι τῆς Εὐρώπης μεταβολαί, ὑπάρχουσι, λέγω, μεγάλαι ἐλπίδες, ὅτι θέλει ἀναπτύξει ἴδιον πολιτισμόν. Οὗτος πάντως ἔσται διάφορος τοῦ ἀρχαίου, καθ' ὅσον αἱ ἀλλοιωθεῖσαι συνθῆκαι ἐπιβάλλουσι νὰ ἦναι κρᾶμα ἐκ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἐκ τοῦ χριστιανικοῦ καὶ ἐκ τῶν ἐπιδράσεων τῆς ἑσπερίας καὶ βορείου Εὐρώπης. Ὡς ἰδιοφυὲς δὲ θέλει ἔχει τὸ τῆς φυλῆς καὶ τὸ τοῦ κλίματος.

Ἀλλ' ἐνταῦθα ἐγείρεται σπουδαία ἀντίρρησις· ἡ ἑλληνικὴ φυλὴ ἐν τοῖς ἀρχαίοις χρόνοις εἶχεν ἀκμαίας τὰς φυσικὰς καὶ διανοητικὰς δυνάμεις, ἀλλὰ διὰ τοῦ μακροχρονίου πολιτισμοῦ καὶ τῆς τριβῆς αὗται ἐφθάρησαν, ὡς φθείρεται πᾶν ὀργανικὸν ὂν καὶ ὡς εἶναι ἀσθενέστεραι αἱ δυνάμεις τῆς ὅλης ἑλληνολατινικῆς φυλῆς τῆς πολλὰ ἔθνη περιλαμβανούσης ὡς τοὺς Ἰταλούς, Γάλλους, Ἱσπανοὺς καὶ ἄλλους, εἶναι, λέγω, ἀσθενέστεραι ἐν παραβολῇ πρὸς τὴν ἄωρον Σλαυϊκὴν καὶ τὴν ἤδη ἀκμάζουσαν Ἀγγλοσαξωνικὴν φυλήν. Ἡ ἑλληνικὴ φυλή, ἅτε ἐξαρθεῖσα εἰς τὴν ὑπάτην τοῦ πολιτισμοῦ βαθμῖδα, ὑπέστη καὶ τὴν μεγίστην φθοράν, ἀλλ' αὕτη ἀντικατέστη, ὡς ἔσται λόγος ἐν τοῖς ἑξῆς, ὅπερ δὲν συνέβη ἐν τοῖς συγγενέσιν ἔθνεσιν.

Τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα ποικιλοτρόπως ἀναπτυχθέν, πολλάκις ἀγωνισάμενον καὶ εἰς πολιτικὴν καὶ φιλολογικὴν δουλείαν ὑποβληθὲν ἐγένετο ἀσθενέστερον κατὰ τοὺς αἰωνίους νόμους, καθ' οὓς τὰ πάντα πέφυκε καὶ ἐλασσοῦσθαι. Εὐθὺς

μετὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον, ὅτε αἱ στρατιωτικαὶ τοῦ ἔθνους δυνάμεις συνεκρούσθησαν καὶ ἐθραύσθησαν, ἡ διανοητικὴ ἀκμὴ ἤρξατο καταπίπτουσα, ἐπὶ δὲ τῶν Πτολεμαίων καὶ τῶν Σελευκιδῶν ἡ δημιουργικὴ τῶν Ἑλλήνων δύναμις γίνεται ἀγονωτέρα, ἐπὶ δὲ τῶν Ῥωμαϊκῶν χρόνων ὁ αὐτοκράτωρ ἑλληνικὸς νοῦς δουλοῦται καὶ ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν γηράσκει καὶ φθείρεται. Ἂν τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα ἐξηκολούθει φθειρόμενον ἐν τῷ εὐρωτιῶντι ἐκείνῳ πολιτισμῷ μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ἤθελε παρέχει τὸ οἰκτρὸν θέαμα, ὅπερ παρέχουσιν οἱ τυμβογέροντες Τιθωνοὶ καὶ οἱ δραπέται τοῦ νεκροταφείου. Ἀλλὰ λαὸς οὕτως ὑπὸ τῆς θείας προνοίας εὐνοηθείς, δὲν ἦτο προωρισμένος εἰς θάνατον, ἀλλ' ἱκανὸς εἰς παλιγγενεσίαν καὶ ἀναβίωσιν.

Ὁ μέγας λέβης, ἐν ᾧ ἔμελλε νὰ τελεσθῇ ὁ φοβερὸς τῆς ἀνανεώσεως βρασμός, δὲν ἦτο μὲν θανατηφόρος, ὡς ὁ τῆς φαρμακίδος Μηδείας, ἀλλ' ἦτο τόσον καυστικὸς καὶ πλήρης ἀλγηδόνων, ὅσον ἡ παρὰ τῶν Ὀσμανιδῶν δουλοσύνη. Τότε οἱ μὲν σοφώτεροι παραλαβόντες μέγα μέρος τῶν πνευματικῶν τοῦ ἔθνους θησαυρῶν, ὡς ὁ Αἰνείας τοὺς ἐφεστίους θεούς, κατέφυγον εἰς τὴν Ἰταλίαν, οἱ δὲ πλουσιώτεροι ἐδέξαντο τὸ θρήσκευμα τοῦ κατακτητοῦ, οἱ πανουργότεροι διέφυγον τὸν ἐθνικὸν βρασμὸν εἰσπηδήσαντες εἰς ὑψηλὰς τοῦ δυνάστου ὑπηρεσίας καὶ οἱ μελαγχολικώτεροι ἐτράπησαν εἰς τὰς μονὰς καὶ ἐγένοντο ἐρημόφιλοι ἢ ἐκ μικροψυχίας διὰ τοῦ ἀγάμου βίου ἠθέλησαν τὸ παράπαν νὰ σβέσωσι τὸ γένος αὐτῶν. Πάντα ταῦτα ἐλέγχουσι δειλίαν, διότι οἱ ταῦτα διαπραξάμενοι ἐγένοντο δραπέται καὶ ἔφυγον, ὡς οἱ δειλότεροι τῶν νοσούντων φεύγουσι τὴν ἐγχειριστικὴν τοῦ ἰατροῦ μάχαιραν. Τὴν ἱστορικὴν τοῦ ἔθνους ἐντολὴν ἐξεπλήρωσαν ἐκεῖνοι, ὅσοι τὴν βιωτικὴν ῥαστώνην καταλιπόντες καὶ τὰς τερηδόνας καὶ σηπεδόνας

τοῦ ἀστικοῦ βίου ἐκκρούσαντες ὥρμησαν εἰς τὰς συδένδρους φάραγγας καὶ τοὺς ἀπορρῶγας βράχους, ἔνθα ἡ ἀναζύμωσις τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς καὶ τὰ μεγάλα τῆς ἐθνικῆς παλινζωΐας μυστήρια ἐτελέσθησαν. Ἐνταῦθα οἱ Ἕλληνες εἰς στενὰς πρὸς τὴν παμμήτορα γῆν σχέσεις ἦλθον, ἐξενίσθησαν ὑπὸ τῶν γλυκέων μειδιαμάτων τῆς φύσεως, ἔφαγον τοὺς ἀδόλους ταύτης καρπούς, ἔπιον τῆς ἀθανασίας τὸ ὕδωρ, ἀνέπνευσαν ἐκ τῶν αἰθερίων τῆς ἀτμοσφαίρας στιβάδων, ἐτόνισαν τὸ σῶμα, ἀπεσόβησαν τῆς διανοίας ἰδέας εὐρωτιῶντος πολιτισμοῦ καὶ ἤρξαντο ᾄδοντες τῆς ἀναγεννωμένης ἀνδρείας τοὺς ἄθλους. Οὕτω τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα, ὅπερ ἐξήρθη μέχρι τῶν μεταρσιωτάτων στιβάδων τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων, κατῆλθε μέχρι τοῦ πυθμένος τοῦ πρωτογόνου κοινωνικοῦ βίου. Ἐντεῦθεν τὸ ἔθνος ἤντλησε φυσικὰς δυνάμεις, ἐγένετο ἄλκιμον καὶ παρεσκεύασε τοὺς ἄθλους τῆς ἀνεξαρτησίας αὐτοῦ.

Οὕτω μέρος τι τοῦ Ἑλληνικοῦ ἐγένετο ἐλεύθερον, ἀλλ' ἐν ταῖς περιπετείαις ἀπώλεσε τὸν κάλλιστον τῆς γλώσσης θησαυρόν. Ἡ μελέτη γλώσσης ἐχούσης μνημεῖα τριῶν περίπου χιλιετηρίδων εἶναι ὑπόθεσις ἡδεῖα ἅμα καὶ ἀλγεινή. Ἡδεῖα μέν, ὅτι αὕτη ἐκτήσατο τὸν τελειότατον τύπον τοῦ ὀργάνου τῶν λογικῶν ὄντων, ἀλγεινὴ δέ, ὅτι ἡ γλῶσσα αὕτη κατέπεσεν εἰς τὴν ταπεινοτέραν τῶν γλωσσῶν βαθμῖδα, ὡς οἱ ἀπόγονοι τῶν ἀγωνισαμένων ἐν Σαλαμῖνι καὶ ἐν Πλαταιαῖς ἐγένοντο δοῦλοι λαῶν κατεχόντων τὸ τελευταῖον βάθρον τῆς ἐθνολογικῆς κλίμακος. Εἶναι ὄντως λυπηρόν, ὅτι γλῶσσα, δι' ἧς πολυάριθμοι καὶ πολυώνυμοι ποιηταὶ ὕμνησαν κόσμους ἰδεώδεις, δι' ἧς οἱ φιλόσοφοι λεπτεπιλέπτους ἐννοίας καὶ κόσμους μεταφυσικοὺς ἠδυνήθησαν νὰ αἰσθητοποιήσωσι, δι' ἧς οἱ ῥήτορες κατεκήλησαν τὰ ὦτα λαῶν ζωηρῶν καὶ εὐφαντάστων, δι' ἧς οἱ πατέρες τῆς ἱστορίας κατέστησαν ἄφθιτον τὸ

κλέος τῶν ἡρώων τῆς ἀρχαιότητος καὶ ἥτις ἐγένετο τὸ ὄργανον τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἀνὰ τὰς τρεῖς τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἠπείρους καὶ ἀπέβη ὁ διερμηνεὺς τῶν θείων τοῦ εὐαγγελίου διδαγμάτων, ἡ γλῶσσα, λέγω, αὕτη τοὺς πολλοὺς αὐτῆς πλούτους ἀπολέσασα, τὸ κάλλος ἀποβαλοῦσα καὶ τῆς λεπτότητος στερηθεῖσα περιωρίσθη ἐν τῇ ἀτελεῖ δηλώσει τῶν αἰσθητοτέρων τοῦ καθ' ἡμέραν βίου, ὡς τὰ ἀχανῆ τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου βασίλεια περιωρίσθησαν ἐπὶ τῶν ἀπορρώγων βράχων. Εἶναι ὅμως δίκαιον νὰ ἐξάρωμεν, ὅτι ἐν τῷ μακραίωνι τῆς δουλοσύνης σκότει δὲν ὑπέστη μεταμόρφωσιν, ὡς ἡ λατινική, ἀλλ' ἐπὶ τῶν θαλερῶν αὐτῆς παρειῶν, ἃς τρυφερῶς ἠσπάσαντο τὰ χείλη τοῦ Σοφοκλέους καὶ Πλάτωνος, ἐπεκάθισαν αἱ ῥυτίδες τοῦ γήρατος καὶ τὸ ἰθυτενὲς αὐτῆς σῶμα· ἐκάμφθη ὑπὸ τὸ βάρος τῶν χιλιετηρίδων.

Ἆρα οὐχὶ ὀρθῶς εἶχε κρατήσει παρὰ τοῖς πλείστοις τῶν Εὐρωπαίων ἡ γνώμη, ὅτι δὲν ἦτο γλῶσσα, ἀλλὰ φύραμα διαφόρων τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς δύσεως γλωσσῶν. Φαίνεται, ὅτι τὴν γνώμην ταύτην εἶχον μορφώσει ἐκ τῶν ἀγοραίων ἀνθρώπων τῶν μεγάλων τῆς Ἀνατολῆς λιμένων. Διότι ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἐν τοῖς δυσμενεστέροις χρόνοις δὲν ἀπώλεσε τὴν ἑνότητα αὐτῆς. Τὰς ῥυτίδας τοῦ γήρατος, τὰς πληγὰς τῶν δεσμῶν τῆς δουλείας καὶ τὰ τραύματα τῶν ἀγώνων τῆς γλώσσης ἀνέλαβον νὰ ἀποκαθήρωσι καὶ θεραπεύσωσιν εὐθὺς ἐν ἀρχῇ οἱ λόγιοι ἄνδρες τῆς μεγάλης ἡμῶν ἐπαναστάσεως, κατ' ἐξοχὴν δὲ οἱ υἱοὶ τῶν ἀγωνιστῶν. Οἱ ἱεροκήρηκες ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, οἱ διδάσκαλοι ἐν τοῖς σχολείοις, οἱ καθηγηταὶ ἐν τοῖς γυμνασίοις καὶ ἐν τῷ ἀνωτάτῳ ἐκπαιδευτηρίῳ, οἱ πολυώνυμοι συγγραφεῖς διὰ τῶν βιβλίων καὶ τῶν περιοδικῶν συγγραμμάτων, οἱ πολιτικοὶ ῥήτορες ἐν τῷ κοινοβουλίῳ, οἱ δικανικοὶ ἐν τοῖς δικαστηρίοις, οἱ πολιτικοὶ

δημοσιογράφοι, οἱ ὁμιληταὶ τῶν αἰθουσῶν καὶ ἄλλοι πολλοὶ εἶναι οἱ ἐργάται, δι' ὧν τὸ μέγα ἔργον τῆς παλιγγενεσίας τῆς γλώσσης τελεῖται. Λέγομεν τοῦτο, διότι δὲν πρέπει νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι τὰ πάντα ἐγένοντο διὰ τῆς γραμματικῆς καὶ τοῦ λεξικοῦ. Ὁ καθαρμὸς τῆς γλώσσης ἦτο λίαν ἐργώδης· διότι αὕτη οὐ μόνον ἐν τῷ ῥεύματι τῶν αἰώνων τριβεῖσα ἐφθάρη, ἀλλὰ καὶ πολλοὺς ξενισμοὺς παρέλαβε, οἵτινες ἐπεκάθισαν καὶ συνεκολλήθησαν ἐν τῷ ὀργανισμῷ αὐτῆς, ὡς τὰ ὄστρεα προσκολλῶνται ἐν καλλιτεχνήμασι καταπεσοῦσιν εἰς τὴν θάλασσαν. Ἡ τῆς γλώσσης φθορὰ κακῇ μοίρᾳ δὲν ἐπαύσατο καὶ μετὰ τὴν ἡμετέραν ἀνεξαρτησίαν, διότι ἄνθρωποι ἀμαθεῖς περὶ τὰ ἑλληνικὰ εἰς παντοειδεῖς σχέσεις πρὸς ἀλλοεθνεῖς ἐρχόμενοι ἢ ποικίλα δημοσιεύματα μεταφράζοντες παρεισήγαγον χρήσεις λέξεων ἐν ἀλλοίᾳ σημασίᾳ ἢ φράσεις ὁλοκλήρους. Κατὰ τὰ εἰρημένα πολλαὶ ἄκανθαι καὶ τρίβολοι ἐκώλυον τὴν φυσικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς γλώσσης, ἀλλὰ τύχῃ ἀγαθῇ δὲν ἔλειψαν δικελλῖται καὶ ὑποτομεῖς, ὅπως ἐκριζώσωσι καὶ ἐκκόψωσι ταῦτα. Δικαίως δ' ὁ ἀείμνηστος πατριάρχης τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων Βοίκχιος ἐκήρυσσεν ἐν Βερολίνῳ ἐξ ἕδρας, ὅτι ὀφείλεται μέγας ἔπαινος τοῖς λογίοις τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος διὰ τὸν πλουτισμὸν καὶ τὸν καθαρμὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Τὸ ἔργον τοῦτο θεωροῦμεν ὡς τὸ περιφανέστατον τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, διότι σημαίνει β ε λ τ ί ω σ ι ν τ ῆ ς φ υ λ ῆ ς.

Ἀφ' οὗ ἐν τῇ πατρίδι ἡμῶν ἀνεπτύχθησαν αἱ φιλολογικαὶ σπουδαί, ἀνεφάνησαν δύο φιλολογικαὶ σχολαὶ ὀλίγον διαφέρουσαι τῶν ἐν Γερμανίᾳ πρὸ μιᾶς πεντηκονταετηρίδος ἀκμασασῶν. Ἐκεῖ ὁ μὲν G. Hermann περιώριζε τὴν φιλολογίαν ἐν τῇ μελέτῃ τῶν δύο κλασικῶν γλωσσῶν, ὁ δὲ Böckh ὥριζε τὴν ἐπιστήμην ταύτην ὡς ἀνάγνωσιν τῶν ἐγνωσμένων, δηλ. ἔλεγεν, ὅτι ἡ ἀναγνώρισις πάντων, ὅσα οἱ πρὸ

ἡμῶν ἐγνώρισαν, εἶναι φιλολογία. Ὁ μὲν πρῶτος ὁρισμὸς εἶναι ἄγαν στενός, ὁ δὲ τοῦ Βοικχίου εὐρύτατος καὶ ἄξιος τοῦ ἡμετέρου αἰῶνος. Ὑπὲρ τοῦ δευτέρου, ὡς εἰκός, ὁ ἀγὼν ἐκρίθη καὶ δι' ἄλλα πολλὰ αἴτια καὶ διότι αἱ γραμματικαὶ σπουδαὶ τοῦ Hermann εἰς τὴν συγκριτικὴν φιλολογίαν εὐρυνθεῖσαι ἐπαύσαντο ποιοῦσαι ἀντίθεσιν πρὸς τὴν Βοικχιανὴν σχολήν. Διὰ τούτων δὲν προτιθέμεθα νὰ ὑπαινιχθῶμεν, ὅτι καὶ παρ' ἡμῖν πρέπει νὰ ἐπικρατήσῃ ἡ σχολὴ αὕτη, διότι ἐκεῖ ὁ ἀγὼν εἶχε μόνον θεωρητικὸν σκοπόν, παρ' ἡμῖν δὲ καὶ πρακτικόν, ἤτοι τὴν ἀνάπτυξιν καὶ καθαρμὸν τῆς ἡμετέρας γλώσσης. Ἐπειδὴ ἑκατέρα τῶν σχολῶν ἔχει τὸν προορισμὸν αὐτῆς, ἐπιθυμοῦμεν, ἵνα μηδετέρα σβεσθῇ. Ἂν ἦτο δυνατὸν νὰ διαλυθῇ ἡ πραγματικὴ σχολή, οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ἤθελον ἀπολέσει τὸ θέλγητρον αὐτῶν, ἤθελε παραγνωρισθῇ ὁ ἡμέτερος αἰὼν καὶ ἡ παίδευσις τοῦ ἔθνους ἤθελε καταπέσει εἰς εἶδός τι σχολαστικότητος. Ἂν δὲ διελύετο ἡ τῶν γραμματικῶν σχολή, ὁ καθαρμὸς τῆς γλώσσης ἤθελε χωρήσει λίαν βραδέως, διότι οἱ εἰς τὴν πραγματικὴν σχολὴν ἀνήκοντες, ἅτε περὶ πολλὰ ἀσχολούμενοι, δὲν ἤθελον ἐπαρκέσει καὶ πρὸς τὸ ἐθνικὸν τοῦτο ἔργον. Ἡ ἀνάμιξις τῶν γνώσεων τῶν δύο εἰρημένων σχολῶν ἐν ἑνὶ μόνῳ λογίῳ εἶναι μὲν τὸ ἄριστον, ἀλλὰ πάντως δὲν εἶναι εὔκολον, διότι ἡ τούτου ἐπίτευξις δὲν ἐξαρτᾶται μόνον ἐκ τῆς θελήσεως, ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν ἐκ τῆς διανοητικῆς ἰδιοφυΐας ἑκάστου.

Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ ἀπόσβεσις οὐδετέρας τῶν σχολῶν συμφέρει, ἑκατέρα τούτων πρέπει νὰ λειτουργήσῃ, ἀλλ' ὑπό τινας ὅρους. Ὁ φιλόλογος ὁ ἀνήκων εἰς τὴν πραγματικὴν σχολὴν ὀφείλει νὰ ἐπιμελῆται τῆς γλώσσης ὡς πολυτιμοτάτου ὀργάνου, διότι ἄνευ τούτου ἡ ἄλλη παίδευσις δὲν δύναται νὰ χρησιμεύσῃ, ὡς ὁ ἄριστος τεχνίτης ἄνευ ἐπιτηδείων ὀργάνων ἀποβαίνει ἀχρη-

στος. Ὁ δὲ ὀπαδὸς τῆς γραμματικῆς σχολῆς πρέπει νὰ ἦναι κάτοχος καὶ ποσοῦ τινος πραγματικῶν γνώσεων, διότι ἄλλως θέλει ἐξελεγχθῇ ἀνίκανος περὶ τὴν ἑρμηνείαν ἀρχαίων συγγραφέων. Πρὸς δὲ ἡ γλῶσσα βελτιοῦται οὐ μόνον διὰ τῆς συντάξεως πληρεστέρας γραμματικῆς ἢ διὰ τῆς καταδείξεως ἁμαρτημάτων τῆς νεωτέρας γλώσσης, ἀλλὰ καὶ διὰ συγγραφῶν, ἐν αἷς ἐφαρμόζονται οἱ γραμματικοὶ κανόνες. Ἂν τις ὅμως γραμματικὸς μὴ γράφῃ, ὅπερ συχνάκις συμβαίνει, ἢ γράφων περιπίπτῃ εἰς τὴν τραχεῖαν ἁρμονίαν, δὲν δύναται νὰ ὠφελήσῃ σπουδαίως τὴν γλῶσσαν. Ἄλλως γλῶσσα δὲν εἶναι μόνον αἱ λέξεις, ἀλλὰ καὶ ἡ σύνθεσις αὐτῶν.

Ἀλλ' ἐν τοῖς χρόνοις τῆς δουλείας οὐ μόνον ἡ γλῶσσα, ἀλλὰ καὶ τὸ ἦθος τοῦ ἔθνους ἐταπεινώθη καὶ διεφθάρη. Ὁ ἀγὼν ἐξῆρε μὲν τὸ φρόνημα, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀποδώσῃ εἰς αὐτὸ πάσας τὰς πολιτικὰς καὶ κοινωνικὰς ἀρετάς. Οἱ ἀγωνισταὶ ὑπὸ τὴν ἔποψιν τοῦ ἤθους ἦσαν οἱ ἄριστοι διδάσκαλοι τῶν ἑαυτῶν τέκνων· διότι οὗτοι διὰ μὲν τῶν ἡρωϊκῶν διηγήσεων ἐξύψουν τὸ φρόνημα τῶν παίδων, διὰ δὲ τῶν τραυμάτων, ἅπερ ἔφερον ἐπὶ τοῦ στήθους, ἐδίδασκον, ὅτι ὁ πολίτης ὀφείλει τὰ πάντα νὰ θυσιάσῃ χάριν τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ.

Τίς τῶν ἡμετέρων καθηγητῶν δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς τοιούτους διδασκάλους; Ὁσαδήποτε καὶ ἂν εἴπῃ οὗτος περὶ καθηκόντων πρὸς τὴν πατρίδα, ὁ μαθητὴς ἴσως θέλει καταθελχθῇ ἐκ τῆς ῥητορείας αὐτοῦ, ἀλλ' ἀναλογιζόμενος, ὅτι ὁ λέγων δὲν ἔπραξέ τι τῶν ἐπαινουμένων, ἢ καὶ δὲν εἶναι διατεθειμένος νὰ πράξῃ, διατηρεῖ τοὺς λόγους κεκλεισμένους ἔν τινι γωνίᾳ τῆς μνήμης, ὅπως μεταχειρισθῇ τούτους ἐν προσήκοντι καιρῷ, δὲν ζηλοῖ ὅμως τὰς πράξεις οὐδὲ ὀρέγεται νὰ μιμηθῇ αὐτάς. Διὰ τοῦτο ἴσως καὶ οἱ υἱοὶ τῶν Τουρκομάχων οἱ ὑπὸ τούτων ἀνατραφέντες παραβαλλόμενοι πρὸς τοὺς παι-

δευθέντας ὑπὸ τῶν κοινῶν διδασκάλων εἶναι μᾶλλον φιλοπόλιδες. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἀρχαιότεροι διδάσκαλοι παραβαλλόμενοι πρὸς τοὺς νῦν εἶχον μὲν γνώσεις πολὺ ὀλιγωτέρας, ἀλλὰ μετ' ἐνθουσιασμοῦ ἐφρόντιζον περὶ τῆς ἀνατροφῆς καὶ τοῦ ἤθους τῶν νέων. Πρὸς τὴν ὀλιγωρίαν ταύτην συνεβάλοντο ἴσως καὶ ἄλλα αἴτια, τὸ σπουδαιότερον ὅμως εἶναι, ὅτι ἡ πολιτεία ἔδειξε πρὸς αὐτοὺς ἀστοργίαν καὶ ἐταπείνωσε δι' ἀδίκων παύσεων ἢ ἀναιτίων μεταθέσεων. Ὁπωσδήποτε ἐπειδὴ ἐν τοῖς σχολείοις δὲν γίνεται ἡ προσήκουσα διαμόμφωσις οὐδὲ τίθενται βάσεις ὑγιοῦς ἠθικοῦ βίου, ἄλλοι πολυώνυμοι πονηροδιδάσκαλοι τῆς κοινωνίας εἴτε ἐν αἰθούσαις, εἴτε ἐν θεάτροις, εἴτε ἐν περιοδικοῖς συγγράμμασιν, εἴτε ἐν μυθιστορήμασιν, εἴτε καὶ διὰ πολλῶν ἄλλων τρόπων ἐμβάλλουσιν ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν νέων οὐχὶ τὴν ἀρετήν, ἀλλ' ἀπατηλὰ ταύτης εἴδωλα. Ἐνταῦθα κεῖνται τὰ πόρρω αἴτια τῶν πλείστων ἐθνικῶν περιπετειῶν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Συνήθως ἀποβλέπομεν εἰς τὰ ἐγγὺς αἴτια, ἀλλὰ τὰ πόρρω, καίπερ τοιαῦτα, ὅμως συμβάλλονται ἐπὶ πολὺ πλέον τῶν ἐγγὺς πρὸς ὠφέλειαν ἢ βλάβην, ὡς ὁ ἥλιος καίπερ πόρρωθεν διαφρηλατῶν, ὅμως εἶναι αἴτιος τῆς ἀναβλαστήσεως καὶ ἀφορίας τοῦ ἐδάφους. Ταῦτα ὅμως δὲν εἶναι ἐκ τῶν ἀνηκέστων, ἀλλ' ἐξαρτῶνται ἐκ τῶν ἡμετέρων ἀποφάσεων.

Ἀλλ' ὁ φοβερώτατος τῶν ἐχθρῶν τῆς παρούσης ἐποχῆς τοῦ ἡμετέρου ἔθνους εἶναι ὁ ὑλισμός, ὅστις ὡς ἄλλος λὶψ πνέων καθ' ἅπασαν τὴν Εὐρώπην μαραίνει πᾶσαν ταύτης βλάστησιν. Διὰ τοῦτο καὶ παρ' ἡμῖν μετ' ἄλγους παρατηρεῖται, ὅτι ὑπάρχει λειψανδρία ἐν τῇ πολιτικῇ, λειψανδρία ἐν τῷ στρατῷ, λειψανδρία ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καί, καθ' ὅλου εἰπεῖν, λειψανδρία ἐν πᾶσι τοῖς κλάδοις τῆς ἐθνικῆς ὑπηρεσίας. Ὅτι τὸ ἔθνος ἐκ τοῦ ὑλισμοῦ λειπανδρεῖ, καὶ τῷ ἐπιπολαιοτέρῳ παρατηρητῇ εἶναι πρόδηλον. Καὶ ὅμως τοῦ ὑλισμοῦ τούτου ανα-

φαίνονται πλεῖστοι θαυμασταὶ νομίζοντες, ὅτι οὗτος δηλοῖ πρόοδον τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Τοῦτον δὲν δυνάμεθα μὲν νὰ ἀποσοβήσωμεν ἐκ τῆς ἡμετέρας πατρίδος, ἀφ' οὗ διὰ μυρίων θυρῶν εἰσάγεται ἐκ τῆς ἄλλης Εὐρώπης, εἶναι ὅμως δυνατὸν νὰ ὁρίσωμεν τὴν φύσιν αὐτοῦ, νὰ συγκεράσωμεν τὴν θερμότητα καὶ νὰ μειώσωμεν τὰ ὀλέθρια τούτου ἀποτελέσματα.

Ὁ πνευματικὸς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους βίος διαιρεῖται εἰς τρεῖς περιόδους, τὴν θεοκρατικήν, τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν ὑλικήν. Αἱ τρεῖς αὗται περίοδοι ἐξετυλίχθησαν καὶ ἐπανελήφθησαν κατὰ τὴν αὐτὴν σειρὰν ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις. Ἀπὸ μὲν τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν Περσικῶν ἤκμαζεν ἡ θεοκρατική, ἀπὸ δὲ τούτων μέχρι τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἡ ἠθικὴ καὶ ἀπὸ τούτου μέχρι τοῦ Μέσου αἰῶνος ἡ ὑλική. Καὶ πάλιν ἐν μὲν τῷ μέσῳ αἰῶνι ἐπανελήφθη ἡ θεοκρατική, ἀπὸ δὲ τῆς ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων ἡ ἠθικὴ καὶ ἐντεῦθεν διατρέχομεν τὴν ὑλικήν. Οὕτω λοιπὸν αἱ τρεῖς περίοδοι βαίνουσι κατὰ τροχιὰν καὶ ἐπανέρχονται οὕτω κανονικῶς, ὡς αἱ ὧραι τοῦ ἔτους. Διὰ τοῦτο εἶναι ἴδιον ἀνιστορήτων ἀνθρώπων τὸ σεμνύνεσθαι, ὅτι ζῶσιν ἐν τῷ χειμῶνι τοῦ ὑλισμοῦ καὶ οὐχὶ ἐν τῷ θέρει τῆς ἠθικῆς περιόδου.

Ἑκάστη τῶν περιόδων τούτων ἔχει ἴδιον ἦθος. Ἐν μὲν τῇ θεοκρατικῇ τῆς ἀρχαιότητος ἐποχῇ ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Ἡσίοδος μετὰ τῶν ῥαψῳδῶν αὐτῶν, οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ μάντεις μετὰ τῶν θυσιῶν καὶ τῶν μαντείων, ὁ Ζεὺς πάλλων ἐπὶ τῆς δεξιᾶς τὸν κεραυνόν, οἱ ἄλλοι θεοὶ πανταχοῦ τρέχοντες πρὸς ἐπίδειξιν τῶν ἰδίων θαυμάτων καὶ οἱ θνητοὶ πλήρεις θρησκευτικοῦ αἰσθήματος καὶ μεστοὶ ἀνυποκρίτου εὐλαβείας χαρακτηρίζουσι περίοδον, ἐν ᾗ ἡ τοῦ θείου θέλησις καὶ οὐχὶ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα τιμᾶται.

Ἀλλ' ἐν τοῖς Περσικοῖς ἡ ἑλληνικὴ διάνοια πρὸς τὴν

βαρβαρικὴν ὕλην συγκρουσθεῖσα καὶ ταύτης κρατήσασα τὸ ἦθος τῆς ἡγουμένης περιόδου ἠλλοίωσε. Κατὰ τὴν ἠθικὴν ταύτην περίοδον τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα εἰς τὴν ὑπερτάτην τῆς ἀναπτύξεως βαθμῖδα ἐξαρθὲν καὶ παντοειδῶς ἐνταῦθεν ἐξεῦρε τοὺς αἰωνίους καὶ ἀναλλοιώτους νόμους τοῦ καλοῦ, τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ. Ἐν μὲν τοῖς ναοῖς ἐξήγειρε τὸν θαυμασμὸν οὐχὶ ἡ εὐσέβεια τῶν ἱερέων, ἀλλὰ τὸ ἰδεῶδες τοῦ Φειδίου κάλλος, ἐν δὲ τοῖς θεάτροις ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου ἦτο μόνον ἡ βαλβὶς καὶ οὐχὶ τὸ στάδιον τῆς σεμνῆς τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Σοφοκλέους μεγαλοφυΐας. Ἐπὶ τῆς Πυκνὸς ἐξήστραπτε καὶ ἐβρόντα ἡ πανσθενὴς τοῦ Περικλέους ῥητορική, ἐν τῇ Ἡλιαίᾳ κατέθελγεν ἡ ἀπέριττος τοῦ Λυσίου χάρις καὶ ἐν τῇ ἀγορᾷ καὶ ἐν τοῖς γυμνασίοις ἐνάρκα τοὺς σοφιστὰς ἡ δαιμονία τοῦ Σωκράτους διαλεκτικὴ καὶ εἶναι δύσκολον νὰ ἀποφανθῇ τις, ἂν οἱ κῆποι τοῦ Ἀκαδήμου εἶχον πλείονας τέττιγας ἢ μαθητὰς τοῦ Πλάτωνος. Τότε οἱ Ὁμηρικοὶ θεοὶ ἐφαίνοντο ταπεινοὶ πρὸ τῶν εἰδώλων τοῦ Φειδίου καὶ τὰ θρησκευτικὰ τοῦ παρελθόντος δόγματα ἀπέβαλλον τὴν προτέραν αὐτῶν αἴγλην, ἂν μὴ ἐκυροῦντο ὑπὸ τῆς αὐστηρᾶς τοῦ Σωκράτους διαλεκτικῆς. Καθ' ὅλου εἰπεῖν ὁ κεραυνὸς τοῦ Διὸς ἐσβέσθη, ἀνθ' οὗ ἀνήφθη ὁ πυρσὸς τῆς λογικῆς.

Ὡς ὁ Ἀλέξανδρος ἔτρεψε τὰ ἑλληνικὰ ὅπλα εἰς τὰς ἀπεράντους τῆς Ἀσίας χώρας, οὕτως ὁ διδάσκαλος τούτου τὴν ἑλληνικὴν διάνοιαν εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἀτέρμονος φύσεως. Ἐν τῇ τρίτῃ ταύτῃ περιόδῳ, τῇ ὑλικῇ, αἱ στρατιαὶ τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου πρὸς ἀνατολὰς καὶ αἱ τῶν Ῥωμαίων πρὸς δυσμὰς κατέστησαν πᾶσαν γῆν βατὴν καὶ πᾶσαν θάλασσαν πορεύσιμον, αἱ ἐπιμιξίαι ἐγένοντο ἀσφαλέστεραι, τὰ ζῷα, τὰ φυτὰ καὶ τὰ ὀρυκτὰ ἐκ τῶν διαφόρων κλιμάτων εἰς τὰ

κέντρα τοῦ πολιτισμοῦ συνέρρευσαν καὶ ἡ Ῥώμη οὕτω παντοδαποὺς μετοίκους εἶχεν, ὥστε ἐπιτομὴ τῆς οἰκουμένης ὠνομάσθη. Τότε αἱ φυσικαὶ καὶ μαθηματικαὶ ἐπιστῆμαι σπουδαίως ἀνεπτύχθησαν καὶ ὁ δαιμόνιος Ἀρχιμήδης εἰς τηλικοῦτον φόβον τοὺς στρατοὺς τοῦ Μαρκέλλου ἐνέβαλεν, ὥστε, ὅτε οὗτοι ἔβλεπον καλῴδιον ἢ ξύλον ἐκ τοῦ τείχους προτεινόμενον, βοῶντες ἔφευγον. Ἀλλ' ὁ βίος γίνεται ἄνετος, ἀκόλαστος καὶ βακχικός. Εἰς ἰδιωτικὰς οἰκοδομάς, εἰς δημόσια θέατρα καὶ στοὰς δαπανῶνται χιλιάδες ταλάντων, ἀλλ' ἐν πᾶσι λείπει ἡ τοῦ καλοῦ αἴσθησις. Ἐν ᾧ ἐν τῇ παντοκρατορίᾳ τοῦ πνεύματος ὁ Περικλῆς ἐσεμνύνετο, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἐφιλοκάλουν μετ' εὐτελείας καὶ ἐφιλοσόφουν ἄνευ μαλακίας, ἐν τῇδε τῇ ὑλικῇ περιόδῳ ἡ σεμνὴ φιλοκαλία ἐξηφανίσθη, ἀνθ' ἧς ἀκόλαστος καὶ διαθρυπτομένη πολυτέλεια ἐκράτησεν. Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ φιλοσοφία, ἡ κατὰ τὴν ἡγουμένην περίοδον δίκην ὑψιπέτου ἀετοῦ εἰς τὰ αἰθεριώτατα τοῦ νοητοῦ κόσμου ἀνελθοῦσα, μετεμορφώθη εἰς λιμναῖον ἶβιν, ὅστις ἐκ τῶν σκωλήκων καὶ τῶν τελμάτων τοῦ ὑλισμοῦ ἐτρέφετο. Ἐν τῇ κτήσει ποταπῶν ἡδονῶν ἔκειτο ὁλόκληρον τὸ κεφάλαιον τῆς σοφίας τῶν αἰώνων τούτων. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀκμάζουσιν οἱ Ἐπικούρειοι, ὧν ὁ σχολάρχης ἔλεγεν, ὅτι δὲν δύναται νὰ ἐννοήσῃ τὸ ἀγαθόν, ἂν ἀφέλῃ τὴν ἡδονήν, ἡ δὲ ἀδικία καθ' ἑαυτὴν δὲν ἐθεωρεῖτο ὡς κακόν τι ὑπὸ τῶν Ἐπικουρείων, εἰμὴ κατὰ τὸν φόβον, μήπως οἱ ἀδικοῦντες δὲν διαλάθωσι τοὺς ἐφεστηκότας κολαστάς.

Καὶ ἐν τῇ ἐπαναλήψει τῶν τριῶν περιόδων αἱ αὐταὶ ἰδέαι κρατοῦσι, δηλ. τὸ θεῖον καὶ ἡ τούτου λατρεία κατὰ τὸν Μέσον αἰῶνα, ἡ ἔξαρσις καὶ τιμὴ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἀπὸ τῆς ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων μέχρι πρὸ ὀλίγων δεκαετηρίδων καὶ ὁ ὑλισμὸς ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις μετὰ τῶν

φυσικῶν μὲν καὶ μαθηματικῶν ἀνακαλύψεων, ἀλλὰ καὶ μετὰ τῆς ἀκολασίας τῶν νέων Ἐπικουρείων.

Αἱ τρεῖς αὗται περίοδοι, καίπερ θυγατέρες τοῦ αὐτοῦ πατρός, ὅμως δίκην κακῶν ἀδελφῶν πρὸς ἀλλήλας ἐρίζουσι καὶ ἔχουσι τὸ ἦθος ἀλαζονικόν. Τὰς τούτων ἔριδας ἠδύνατό τις διὰ πολλῶν παραδειγμάτων νὰ δείξῃ, ἀλλ' ἀρκεῖ ἐνταῦθα μόνον ἕν. Οἱ πρόδρομοι τῆς ἠθικῆς περιόδου τῆς ἀρχαιότητος ἤγειραν πόλεμον κατὰ τοῦ Ὁμήρου καὶ Ἡσιόδου, ἐφ' ὧν κατὰ τὸ πλεῖστον ἡ ἀρχαία θρησκεία ἐστηρίζετο. Ὁ μὲν Πυθαγόρας ἔλεγεν, ὅτι εἰς Ἅδου καταβὰς εἶδε τὴν μὲν ψυχὴν τοῦ Ἡσιόδου πρὸς χαλκῷ δεδεμένην καὶ τρίζουσαν, τὴν δὲ τοῦ Ὁμήρου ἀπὸ δένδρου κρεμαμένην καὶ ὄφεις περὶ αὐτὴν ἔχουσαν, ἀνθ' ὧν εἶπον περὶ θεῶν· ὁ δὲ Ξενοφάνης ἤλεγχε τοὺς δύο τούτους ποιητάς, ὅτι τὰ ἀνθρώπινα ὀνείδη τοῖς θεοῖς ἀπέδωκαν καὶ ὁ Ἡράκλειτος ἐνόμιζεν, ὅτι ὁ Ὅμηρος εἶναι ἄξιος νὰ ἐκβάλληται τῶν ἀγώνων καὶ νὰ ῥαπίζηται.

Ἑκάστη ὅμως περίοδος ἔχει οὐ μόνον κακίας, ἀλλὰ καὶ πολλὰς ἀρετάς. Ἂν λοιπὸν ἀποτριβῶσιν οἱ πρῶται καὶ διατηρηθῶσιν αἱ δεύτεραι καὶ ἐκ τούτων γείνῃ κρᾶσίς τις, δύναται νὰ παραχθῇ τετάρτη περίοδος τῶν τριῶν εἰρημένων μετέχουσα, ἥτις ἔσται ἡ πασῶν ἀρίστη. Ἡ δὲ διὰ συνθέσεως παραγωγὴ ταύτης δὲν εἶναι ἀπίθανος, διότι συμφωνεῖ πρὸς αὐτὴν τὴν ἐνέργειαν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ἥτις πρῶτον μὲν παρήγαγεν ἁπλᾶ προϊόντα, εἶτα δὲ διὰ συνθέσεως ἄλλα τελειότερα· πρῶτον, φέρ' εἰπεῖν, παρήγαγεν ἁπλᾶς λέξεις, εἶτα διὰ συνθέσεως νέας καὶ πάλιν πρῶτον ἐδημιούργησε τὸ ἔπος, εἶτα τὴν λυρικὴν ποίησιν καὶ τελευταῖον διὰ συνθέσεως τὸ δρᾶμα. Τοῦτ' αὐτὸ συνέβη ἐν τῇ πολιτείᾳ, διότι κατὰ τὰ ἔμπροσθεν εἰρημένα τὸ συνταγματικὸν πολίτευμα

συνέστη ἐκ τῶν ἁπλῶν πολιτευμάτων, τῆς βασιλείας, τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς δημοκρατίας. Τὰ σύνθετα λοιπὸν εἶναι τελειότερα τῶν ἁπλῶν, διότι φύσει τὸ ὅλον εἶναι ἀρτιώτερον τῶν μερῶν. Φαίνεται δέ μοι, ὅτι καὶ ὁ ἀρχαῖος ἐκεῖνος μῦθος τῶν υἱῶν τῆς 'Αντιόπης τὴν προτεινομένην κρᾶσιν ὑπαινίσσεται. Οἱ δίδυμοι ἀδελφοί, ὁ 'Αμφίων καὶ ὁ Ζῆθος, διάφορον φύσιν ἔχοντες καὶ πρὸς διάφορα ἐπιτηδεύματα τραπέντες ἤριζον πρὸς ἀλλήλους, διότι ὁ Ζῆθος, ὁ ὑλιστὴς τῶν μυθικῶν χρόνων, σκάπτων καὶ τοῖς ποιμνίοις ἐπιστατῶν ἤλεγχε τὸν μουσικόν, δηλ. τὸν ἰδεολόγον 'Αμφίονα, παροτρύνων αὐτόν, ὅπως παύσηται μελῳδῶν, ἵνα μὴ ἐν κενοῖς ἐγκατοικήσῃ οἴκοις. Ὅτε ὅμως οὗτοι ἔκτισαν καὶ ἐπύργωσαν τὰς Θήβας, ἡ μουσικὴ τοῦ 'Αμφίονος ἁρμονία συνεβάλετο οὐχ ἧττον τῆς σωματικῆς τοῦ Ζήθου ῥώμης.

Ἡ κρᾶσις λοιπὸν τῶν τριῶν περιόδων πρέπει νὰ ἦναι τὸ μέγα τοῦ ἀνθρωπίνου γένους πρόβλημα, πάσης ὑγιοῦς πολιτείας τὸ μέλημα καὶ παντὸς ἀνθρώπου ἡ διηνεκὴς σπουδὴ καὶ μέριμνα. 'Εφ' ὅσον μὲν ἡ πολιτεία εἰς τελειοτέραν κρᾶσιν προσπελάζει, ἐπὶ τοσοῦτον εὐδαιμονεῖ, ἐφ' ὅσον δ' αὕτη ἐπιτρέπει τὴν διάλυσιν, ἐπὶ τοσοῦτον νοσεῖ καὶ φλεγμαίνει. Ἡ αὐτὴ φλεγμονὴ κατατρύχει ἕκαστον ἄνθρωπον, ὅστις εἶναι μικρόκοσμος, ἂν μὴ ἡ κρᾶσις ὑπάρχῃ ἐν αὐτῷ κατὰ τὸ δυνατὸν τελειοτέρα.

Κατὰ ταῦτα θρησκευτικὸν αἴσθημα ἔμπεδον ἐν τῇ καρδίᾳ μετὰ πάντων τῶν παρομαρτούντων εὐγενῶν αἰσθημάτων, ἄνευ ὅμως τῆς θεοληψίας καὶ τῆς δεισιδαιμονίας, ἀνάπτυξις τῆς διανοίας πρὸς γνῶσιν μεταφυσικῶν ἰδεῶν καὶ ἠθικῶν ἐννοιῶν, ἐπιτηρουμένη ὅμως ὑπὸ τῆς κρίσεως πρὸς ἀπαλλαγὴν κενολογιῶν καὶ τρίτον διηνεκὴς σπουδὴ τῶν νόμων τῆς φύσεως, ἀποσοβοῦσα ὅμως τὴν τρυφὴν καὶ τὸν βόρβορον τοῦ

ὑλισμοῦ, τὰ τρία, λέγω, ταῦτα ἐν ἁπάσῃ αὐτῶν τῇ καθαρότητι συγκεκραμένα ἀποτελοῦσι τοὺς δεσμοὺς τοὺς συνέχοντας τὸ πνεῦμα μετὰ τῆς καρδίας, τὸν ἠθικὸν μετὰ τοῦ ὑλικοῦ κόσμου καί, οὕτως εἰπεῖν, τὸν θριγκὸν τοῦ ὅλου ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἠθικῆς τοῦ κόσμου ἁρμονίας τὸ ἀέτωμα.

Οὕτω κατὰ πάντα τὰ εἰρημένα τὰ αἴτια τὰ παραγαγόντα τὸν ἀρχαῖον πολιτισμὸν δὲν ἠλλοιώθησαν μόνον ἐπὶ τὸ χεῖρον, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τὸ βέλτιον καὶ μεγάλη ὑποφώσκει ἐλπίς, ὅτι τὸ ἑλληνικὸν γένος, ἂν μὴ ὑπὸ τοῦ ἀρξαμένου ἤδη ὑλισμοῦ τέλεον φθαρῇ ἢ ὑπὸ ἐξωτερικῶν ἐπιδρομῶν ἀπολέσῃ τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτοῦ, ὑποφώσκει, λέγω, ἐλπίς, ὅτι θέλει ἀναπτύξει ἴδιον πολιτισμόν. Ἐπὶ τούτῳ ἔχομεν τὰς πλουσιωτάτας τῶν ἀρχαίων συγγραφέων δεξαμενάς, ἃς ἀνοίξαντες καὶ καθαρὰ νάματα ἀντλήσαντες θέλομεν καταστήσει δυνατόν, ἵνα τὰ ἀρχαῖα στελέχη ἀναθήλωσι, νέα εὐθαλῆ δένδρα ἐμφυτευθῶσι καὶ πρασιαὶ εὐανθεῖς ἀναμίξωσι τὰς εὐώδεις αὐτῶν πνοὰς μετὰ τῶν αὐρῶν τῆς πολυσχιδοῦς ἑλληνικῆς παραλίας.